

Володимир Кобзар

Запах фіалки

повість

Розділ перший

Фіалки пахли як скажені. – Кози і баба Параска. – Спогад про першу любов. – Розмова з матір'ю.

Умостившись на вишні з дідовою підзорною трубою, я думав думку. Думка була одна: про Наталку. Ще півроку тому ми разом гралися в піжмурки чи квочку, гуртом, бувало, пленталися до школи – і нічого: звичайнісіньке сусідське дівчисько, таке ж, як інші. Аж раптом на початку квітня...

Того дня ми удвох навпростець верталися зі школи на свій куток. На сонячній леваді біля ставка так запахло фіалками, що я спіткнувся і зорав носом землю. Від фіалок струменіли тонкі пахощі, і в мене макітрилася голова. Я ліг навznak і завмер, слухаючи, як у грудях гупає серце.

– Шо з тобою? – пролунав наді мною Наталчин голос.

Я розплющив одне око і побачив над собою весняне сонце. А крізь нього проглядало Наталчине лице. І наче випромінювало жар, який мене

палив. Фіалкові пахощі йшли не тільки від квітів, а й від неї. Мені закортіло торкнутися її малинових губ. Я насилу стримався, тільки розплющив друге око. І мовчав – мені раптом заціпило.

– Ти йдеш? – нетерпляче спитала вона.

Я мовчки вглядався у неї.

– Фіалки... – нарешті промимрив ураз пошерхлими вустами.

– Бачу, що не будяки.

– Цвітуть...

– То й що? Вони завжди цвітуть весною. Моя бабуся їх сушить на ліки.

– Ти – як фіалка, – вирвалося в мене. Тої ж миті я спаленів і злякався власних слів.

– Як це?.. – примружилася Наталка.

– Отак, як є, – сказав я. А мої неслухняні губи прошепотіли: – Наталка-фіалка.

– Шо-шо?

Вона напевно розчула і зрозуміла мій шепіт, але зашарілася й на хвильку відвела свої зелені очі. Вони здалися мені великими, як... як наш ставок! – і глибокими, як криниця в Чорному лісі.

Я трохи осмілів:

– Фіалки пахнуть... Як скажені.

– Тю, – сказала Наталка. – Ти ще не знаєш, як пахнуть заграничні духи.

У моїх сестер був флакончик, який я нишком, щоб вони не репетували, нюхав. Духи були пахучі, аж солодкаві, але куди їм до фіалок і, надто, – до Наталчиних пахощів!

Наталка знизала плечем і пішла. Я перевернувся на живіт і втупився у її зграбну постать. Це вже було не дівчисько, а ого-го, ціла дівуля. Коли вона встигла так вигнатися? Де поділася її худорлявість? Чому Наталка пахне як фіалка? Чого мені кортить її нюхати?

Тут ні сіло ні впало прибудилися кози, почали скубти траву, а заодно й фіалки, перервавши мої роздуми про Наталчині принади. Розніжений сонцем, я попервах лагідно вмовляв їх оминати фіалки і не сипати так рясно своїм козячим горохом на запашні квіти. Кози лише помекували у відповідь. Довелося наганяти їх ломакою. Але тут з'явилася баба Палажка і тою ж ломакою нагнала мене. Бабу Палажку по-сільському називали Язиката Хвеська. Тож я довго чув за спиною її крик: «Іч, бісової віри хлопець! Нашо ти їх займав? Вони тебе чіпали? Це ж вони й доїтися перестануть з перестрашу – шо я тоді робитиму?.. Ось я розкажу матері. Гаспидська душа, швендяє тут, топче траву, бодай тобі ніжечки поодсихали, а ручечки поодпадали!»

Відтоді я завжди прокидався з думкою про Наталку. Згадував, що вона напередодні казала, як сміялася, як мовчала. Інколи злився на себе, що не можу відкинути цих напосідливих думок. А ще, попри козячий горох, – тішився спогадом про сонячну галявину над ставком, де я вперше сказав Наталці, – не побоявся! – що вона – фіалка.

На десятому році життя я вже стріляв за своєю ровесницею – прудкою і непосидючою Варєю Драбиною, – ганявся за нею, смикав за коси і щиро признавався всім, що люблю її і незабаром женюся! На людях Варя посміювалася з моїх залицянь, а якось наодинці призналася, що теж любить мене. Особливо ж полубила вона мене тоді, коли я подарував їй копійку, знайдену біля дідової призьби. Та незабаром Варя виїхала разом з батьками у Єлисавет, і я не встиг женитися.

Було потім балачок про моє женихання. Мати хитала головою і казала батькові, що я справжній шибеник, за яким палиця плаче, а батько відмахувався, заклопотаний своїм несамовитим бажанням прикупити землі. Василь, мій старший брат, нишком від матері дражнився: «Сашко – жених, гороху наївся, з гори покотився і трохи не вбився!»

«Не в склад, не в лад, поцілуй мене сам знаєш куди!» – обурювався я, бо гороху не їв, з гори не котився і гадки не мав убиватися (хіба що – коли малим курив на вишні цигарку з сухого вишневого листя і так гепонувся, аж земля затрусилася; а може й не затрусилася, та мені так приверзлося?..).

Але Василь не вгавав, поки не заробив від мене добрячого копняка; і ми почубилися, та ще й мати перехрестила обох дубцем. Оговтавшись і охоловши, я вигадав гарного вірша про Василя: «Наш Василь як босяк, з носа визира віскряк!». Василеві мій вірш чомусь не дуже сподобався. Про всяк випадок витерши носа, він погнався за мною, щоб покритикувати мого вірша. Але я втік до діда, який завжди мене боронив не тільки від брата, а й, бувало, від матері, своєї дочки. Дізнавшись про причину сварки, дід тоді розчарував мене:

– Женитися тобі рано.

– Чого це?

– Чопик ще маленький.

– Який чопик? – не второпав я. – Як у діжці?

– Схожий...

– А коли ж він буде великий? – зацікавився я.

– Коли прийде пора, – сказав дід. – Годі про женихання. Краще налягай на гарбузову кашу...

– Нашо?

– Шоб попустило... – усміхнувся дід.

І лише молодші сестриці щиро перейнялися моїм сердечним клопотом. Навіть намовили написати Варі письмо. Я тоді тільки вчився грамоти, не знав деяких букв, тож насилу зліпив куций рядок: «варядрастуйятибедосилублу». І за підказкою сестер дописав: «навикинизапуту». Я ще хотів поклястися своєю улюбленою клятвою: «Хрест на пузі!», але сестри відмовили, сказали, що Варя повірить і без хреста на пузі; краще намалювати серце. Я старанно намалював серце, трохи схоже на здоровецького буряка; нашкрябав на конверті адресу: «горот йелесавет ковалівка дляваридрабини» і передав листа на поштову станцію в Олександрівці. Варя мені так і не відписала. Мабуть, геть розлюбила, безсовісна... І копійка моя пропала... Втім, я не довго побивався. Пам'ятав її, але щоб аж так побиватися, то й не дуже.

Цього ж разу було інакше. Наталка-фіалка скалкою засіла в моїй голові. Весь час хотілося її бачити, кортіло торкати, нюхати і – страшно! – навіть цілувати. І тепер не збирався ділитися своїми почуттями будь з ким, навіть з дідом, тримаючи думку про Наталку при собі.

Сидячи на вишні, я час від часу розглядав село у підзорну трубу. Першим ділом, звісно, – Наталчин двір. Але його застувала дідова хата і гальюн (так дід називав своє відхоже місце). Я вже було хотів перевернутися на вищу гілку, але почув материн голос:

– Сашко! Де тебе носить?

– Я тут!

Я мерщій заховав трубу за пазуху і почав злазити з вишні. Не встиг. Мати прийшла швидше.

– Чого ти туди знову видерся?

– Та... вишень хотів нарвати...

– Які вишні на медовий спас?

– Трохи є. На узвар годяться. – Я нишком зірвав з гілки суху вишню і показав матері.

– Не забивай мені баки. З них узвар, як із клоччя батіг. Знов куриш?

– Чого зразу куриш?.. Я вже давно не курю. – Я не куриш днів зо три, але й це було для мене давно, – тому я вважав, що сказав щирі правду.

– Бре? – засумнівалася мати, дивлячись у мої чесні-пречесні очі.

– Хрест на пузі! – перехрестився я.

– Хто це так хреститься, безбожнику? Ось як візьму ломаку!

– Та я хотів сказати, – хрест на груди, мамо. А ви вже зразу до ломаки... Я виглядав, чи не їдуть чумаки.

При згадці про чумаків мати вгомонилася і спитала з надією:

– Щось набачив?

– Та ні, не видно. Навіть за Кучерявими Могилами не курить.

– Ой пора вже. Щось мені сон поганий наснився... А ти злязь, і паняй до діда на пасіку.

– А чого не Василь?

– Він молотить. Злізай!

Брат Василь, старший за мене на два роки, був «бравий парубок», як казали про нього молоді й тітки. А деякі дівчата в селі аж мліли, забачивши його. Шо вони в ньому находять, ці дурні дівчата? Ну, довгий як гілляка... Ну, співає на вечорницях, аж дівчата в рота йому заглядають... Та я майже такий самий, але ж я ще ростиму і, може, пережену його... І співати навчуся, треба тільки, коли мати не бачить, більше курячих яєць пити... Клятий Василь ще й Наталку відіб'є у мене!.. Це що, і він захоче її нюхати? А може йому закортить ще й цілувати її?.. Ти диви, який!..

Василь зрання молотив у клуні зерно, і лише зрідка вибирався витрусити остюки й відпочити. Але я все одно сердився на нього, що він либиться до *моєї* Наталки, хоча вже женихається з Галею із сусідньої Скаржинки. Заодно, я трохи дувся й на Наталку, що вона теж усміхається до Василя та й до інших хлопців. «Нічого, ти ще на кутні либитимешся, –

казав я подумки Василеві. – Ось я стану правдивим чумаком! Або пасічником! Або... Тоді побачимо, як воно буде!»

Тут піді мною затріщала гілляка, і я мусив притьма спускатися вниз.

Розділ другий

Дід Ку. – Парсуна, секретна карта і ліворвер. – Де прадідовий скарб? – Читання книжок.

Мого діда звать Митрофан, а по-вуличному – Ку. Таке прізвисько причепилося до нього ще в дитинстві, коли він замість слова «кажу», говорив лише: «А я тобі ку!»

Дід Ку відслужив у москалях двадцять років і був звільнений у «чисту отставку» після поранення в живіт і каліцтва лівої руки. Але навіть після цього в селі не забули його дитячого прізвиська. В очі йому так ніхто, крім ровесників, не казав, бо міг заробити у вухо, але позаочі, щоб розрізнити, про кого йдеться, говорили «Ку». Якщо дід з'являвся напідпитку в сільській лавці, де купував нам, онукам, гостинці, то молодиці й тітки перешіптували за його спиною: «Іч, Ку пішов. Бач, як вишиває. Мабуть уже кукукнув чарчину». Вони були невдоволені дідом через те, що він, ставши удівцем, геть не звертав на жіноцтво жодної уваги.

З війни дід Ку привіз парсуну¹ і дуже нею пишався. Він казав, що цю парсуну намалював художник, якого звали чи то Тім, чи то Там.

«Може – Тут?» – яось перепитав я.

«Я тобі сказав, що Тім, – обурився дід. – А може й Там... Але не Тут!»

На парсуні дід красувався в мундирі. На голові була кругла шапка млинцем з околишем². На погонах цифра «31» – номер флотського екіпажу, в якому служив дід. На портреті він був молодий, майже як зараз мій батько.

Дід Ку вернувся додому в цьому ж мундирі з медалями на грудях. Мундир висів у хаті на покуті, поруч з образами. Дід надівав його тільки на великі празники. Спочатку на мундирі було три медалі. Але торік дід продав одну медаль, перестав надівати мундира, а потім геть заховав у комірчину. «Ще почнуть ляпати язиками, що я пропив медаль», – пояснив матері, коли вона спитала, чому він заховав мундир. Насправді ж, дід продав медаль, щоб купувати мені книжки для науки.

Дід любив перехилити чарку, але міру знав і по тому робився веселеньким та наспівував триндички: «Горобець упився, з чорногузом бився, як ударив чорногуза, – чорногуз звалився!». Це я від діда й собі

---

¹ Парсуна – портрет.

² Околиши – частина головного убору у вигляді обідка, що облягає голову.

навчився віршувати і частенько дошкуляв Василеві, у якого з цим виходило гірше, ніж у мене.

Дідовою міркою для горілки була мілка срібна чарка, привезена зі служби. Він називав цю мірку «казьонною»; завжди випивав її перед обідом та надвечір. Горілку наливав дуже обережно, щоб не перелити або, крий Боже, не долити; з розмахом хрестився і хвацько перекидав чарку в рота. Не пив горілки тільки тоді, коли обходив бджіл, бо одного разу вони дали йому доброго меду за цей запах. Але потім він доганяв пропущене «штрафною» чаркою; скільки днів пропустив, стільки разів себе і «штрафував».

Ставши удівцем ще замолоду, женитися вдруге дід Ку не захотів. «Я інвалід, який з мене чоловік. Рана на животі заросла як на собаці, – казав дід, – а от рука...» І жартував: «Добре, що права рука ціла, бо як би я тримав чарку?» Проте, як на свої літа і рани, він справлявся навіть однією рукою з будь-якою домашньою роботою.

Свою піч дід називав камбузом. Він навчився варити борщ і самостійно пік хліб, не завжди, правда, вдало – замість пухких хлібин у нього часом виходили товстезні глевкуваті коржі, але я і їх залюбки наминав і нахвалював, щоб підобритися до діда. У нас він обідав тільки на празники. Перед тим ретельно голився, надівав мундир і чепурився.

День у діда починався з ударів ринди – невеличкого мідного дзвона, у який він калатав уранці, коли вставав, і ввечері, коли лягав спати. Дзвін чули на цілому кутку і по ньому навіть визначали час.

У діда була «сикретна карта», яку він обіцяв віддати мені назовсім, коли, казав дід, «ти порозумнішаєш». А поки що карта була у мене в «позичці». Написи в ній були не по-нашому, і попервах я нічого не міг уторопати. Дід теж нічого з написів не розумів, але орієнтувався за обрисами морського узбережжя, нанесеного на карту, за великими річками та більшістю міст, які він безпомилково знаходив і тицяв своїм товстим і жовтим від махорки³ вказівним пальцем: «Оце Севастополь, оце Гадеса, оце Харсон, а тут Лисавет. А десь тут наверху наш Чигрин і ми з тобою». Коли я був геть малим, я довго вглядався в карту і дивувався:

- Діду, а як ви оце бачите нас на карті?
- Учися і ти розгледеш, – усміхався дід.
- А довго вчитися?
- Поки не почнеш кумекати, що написано в цій карті.
- Ого! Та це я й постарію. А коли ж гратися?
- Тобі аби гратися, – бурчав дід.

Потроху я навчився розбирати латинські букви і читав (а більше вгадував) назви міст. І мене постійно дивувало, чому французи (чи то / англічани?) писали не Херсон, а Кхерсон? Або – Себастопол, а не Севастополь? Може вони не люблять м'який знак?

Ще в діда був ліворвер. Я поправляв діда, що треба казати не ліворвер, а револьвер. «Не вчи вченого їсти хліба печеного, – відмахувався дід. – Молодий ще!» Це він так на мене сердився. Часом він називав мене і

---

³ Махорка – дешевий тютюн.

шибеником, але це означало, що дід наче сердиться, а насправді жартома трохи хвалить мене. Та здобути дідової похвали мені вдавалося рідко. Коли ж він сердився по-справжньому, то звертався до мене «голубе». А коли гукав: «Срібнеє золотце, а йди-но сюди», – значить я заробив прочухана. Правда, ні дід, ні батько мене ніколи не били і якщо мені зрідка й перепадало за шкоду – то лише від матері. Але в матері рука була легка, і мені ніколи не боліло. «Розбалував тебе дід, – не раз казали мені мати. – Хотілося йому сина, а народилася дочка. От він тобі й попускає».

Дід казав, що «позичив» цього ліворвера й «сикретну карту» в одного хранцуза, коли був на війні.

– І шо, хранцуз не впирався?

– Так зрадив, шо аж руки вгору задер!

Ліворвер був великий, важкий і гарний – не те, що мій самопал. Мені кортіло стрельнути з нього або хоч би показати на вулиці, щоб усі роти пороззявляли. Але дід наказав, щоб я його і в руки не брав («Це не цяцька!») і пообіцяв подарувати мені його, коли я вивчуся. Коли торік я закінчив двокласну школу, то одразу побіг до діда забирати ліворвер. Але дід накрив мене холодним рядом: «Я тобі ку: вчиться тре' довго. І не в селі, а в гóроді». Я зрозумів, що не бачити мені ліворвера як своїх вух. Бо де той гóрод, а де ті гроші, щоб там учитися? Та й вчитися мені не дуже кортіло, бо на багатьох уроках було нудно.

От якби знайти праділовий скарб! Вся наша рідня знала про захований на дідовій садибі скарб, і всі мріяли його знайти. Ми навіть знали скільки там було грошей – 305 рублів і 50 копійок. Прадід Іван, заховавши нишком скарб, пообіцяв розказати про нього перед смертю. Але віддав богові душу в одну мить, забравши таємницю з собою. Скарб був десь у садибі, на видному місці, але де саме? І дід, а згодом батько, перекопали весь город, обнишпорили хату й горище, заглядали і в повітку, але марно. Пізніше до цих пошуків приєднався і я, але також знаходив тільки черепки від горщиків.

Попри все, дід ніколи не забував про скарб. Сідав, бувало, на призьбі, запалював люльку й уголос розмірковував, на що він витратить знайдені гроші: «Першим ділом, звісно, пом'яну своїх товаришів... Багато полягло». – «А потім, діду? – нетерпеливився я. – Кажіть!» – «А потім віддам тебе, шибеника, в науку». – «Тю... А гостинці?» – «Буде тобі й на гостинці, якщо не будеш сильно шкодливий, як зараз».

Зі служби дід привіз підзорну трубу і подарував мені. Ця труба була моєю гордістю, мені заздрихав весь куток. Та шо там куток – півсела, від Валків до Чопиківки та Халявки, а може й до самої Голоп'ятівки!

Дід любив книжки. Точніше, він любив, щоб я читав йому книжки. Дід був грамотний, але читав по складах, тому передоручав це діло мені, а сам пильно слухав. У мене, бувало, і язик заплітається, і в горлі деренчить, а дід тільки й зронить: «Попий води, попустить». Ото й медаль він продав, щоб більше книжок купити.

Серед його улюблених були «Енеїда», «Чорна рада» і «Тарас Бульба». Мені ж більше подобалися пригодницькі романи. Особливо ж –

«Робінзон Крузо». Деякі книжки були такими довжелезними, що я читав їх дідові довгими вечорами всю осінь і зиму.

Після читання я мав право задавати дідові свої каверзні запитання.

– Діду, а ви знаєте, що наша Осотянка впадає в Тясмин біля Фундуклеївки?

– Хто ж цього не знає?

– А скільки верст до Фундуклеївки?

– З вісімнадцять, якщо через Зубринець або через Лису гору. Або всі двадцять з гаком, якщо через Любомирку.

– А ви знаєте, як важко коням везти пшеницю двадцять верст?

– Ні, не знаю, – сердився дід. – Я ж не кінь, звідки мені знати... Чого ти все знайкаєш?

– А якби пустити кораблі нашою Осотянкою, то їй не треба коней!

– Які кораблі? Ти їх хоч оком бачив?

– А в книжці?

– Та такі і в Тясмині не втовпляться, не те що в Осотянці. У ній же води старій жабі по коліна, а молодій по... – Дід зам'явся. – По це... по пояс.

– Тоді чугунку⁴ прокласти з Фундуклеївки до Чигрина повз наше село!

– Оту погибель? Шоб свистіла, коптила і спати не давала?

– Зате коням буде легше. І можна їздити в Чигрин.

– Нашо він тобі здався?

– Як нашо? А ярмарок? А гостинці купляти?... І книжки!

– А ти знаєш, що чугункою задурно не возять?.. Та я краще сяду на воза і доберуся – хоч у Фундукліївку, хоч у Чигрин. А схочу, то заверну на Вовчий Шпиль і ляжу на пасіці під липами спочивати. А чугункою?.. І по чому їздитиме така чугунка? Нашими шляхами? Та тут і чорт ногу зламає, не те що чугунка. Захрясне і гаплик їй.

– Шось треба придумати...

– А я тобі й ку, що треба вчитися, шоб придумати!

– Та я хіба проти?

– Ти не проти. Але й до книжки не спішиш.

Я замовкав, сердитий: читаю-читаю, а він ще й каже, що я до книжок не спішу. Я вже стільки їх перечитав!..

Дід одходив швидко і казав: «Ну, чого надувся як миша на крупу?»

Покомизившись для годиться, я викладав йому ще яку-небудь химерну вигадку. І так ми балакали довго, аж поки дід, зморений моїми запитаннями, засинав, і я мусив іти додому.

Розділ третій

---

⁴ Чугунка – залізниця.

Дід Пихто з Головківки. – Солодше за мед. – Загадкове батькове зникнення. – Що сказала ворожка.

Дідова пасіка була в лісі під горою, яка називалася Вовчим Шпилем. Дід подався туди ще вранці. Сьогодні він качав мед. Цю роботу дід називав авралом – терміновою роботою, яку треба було робити негайно, покинувши все.

На пасіку дід поїхав своєю підводою, запрягши Циганку, – молоду кобилу, яка весною вперше привела лоша – теж кобилку. Це було якраз через кілька днів по тому, як мені на сонячній галявині вдарив у голову фіалковий запах. Я впросив діда назвати лоша Фіалкою.

– Яюсь воно по-городському, – вагався дід.

– Чого це?

– Таке ім'я більше личить корові, а не коневі.

– Та це ж не кінь, а кобила!

– Еге ж... Це ж я хотів коня. А воно родилося кобилка... Добре, хай буде гречка.

– Не Гречка, а Фіалка, діду!

– Та Фіалка, Фіалка!

– Це буде моя Фіалка! – аж підскаочив я од радості.

Дід тільки покосився на мене, – він же нічого не знав про справжню Фіалку, а я не квапився говорити...

До пасіки йшов селом через Голоп'ятівку, а потім лісом навпростець ледь помітною стежкою на Вовчий Шпиль. Так було ближче, але й лячніше, бо біля Вовчого Шпиля, казали, водилися вовки. Я їх не дуже боявся, але на всяк випадок виламав із сухостою добрячу ломаку, надав ходи і пильнував, чи не визирне десь із куців вовча паща, на яку я одразу кинуся з героїчним криком. Чи краще не кричати, щоб не приманити інших вовків?.. Отак у роздумах я й не зчувся, як дістався пасіки, і полегшено перевів подих...

У затінку під липами скубла траву Циганка і, почувши мене, озвалася тихим іржанням. Фіалка паслася поруч. Я пригостив їх присоленими окрайцями паляниці, які вони дуже любили. Циганка навіть крихти визбирала і тяглася мордою до моєї кишені, просячи ще. Я, було, заговорив до неї, обіцяючи хліба ввечері, але почув незнайомий голос і озирнувся.

На дідовій пасіці був незнайомий чоловік. Він теж помітив мене, похапцем попрощався з дідом і, одвертаючи від мене лице, зник у лісовій гущавині. Дід же склав учетверо якісь папірці і запхав у порожню дуплянку⁵.

– Хто то? – спитав я.

– Дід пихто, – буркнув дід. – З Головківки чоловік.

– Чого він приходив?

– Та... Меду покуштувати.

– Аж з Головківки?

---

⁵ Дуплянка – колодка з дуплом, у якому гніздяться бджоли.

- Хіба це далеко?
- Не менше шести верст.
- По мій мед і з Медведівки люди ходять. А то й і з Суботова.
- Дідовий мед справді добрий, надто з вощиною, але ж...
- Чого ж він нічого не купив?

– Потім купить. Прицінювався... Шо ти, голубе, причепився до мене як шевська смола? Перенось мед на підводу.

Дід вочевидь почав сердитися, і я взявся до роботи. Десяток вуликів дід тримав біля своєї хати, а два десятки колод – у лісі. Половина з них висіла на деревах, решта стояла в куцах. Викачаний мед уже був у макітрах та діжечках-липівках, накритих полотняними шматинами, і бджоли хмарою клубочилися над ними.

Я надів сітку, але це не зарадило. Одна бджола вкусила за пальця, а друга непомітно заповзла під холошу. Я завмер, щоб ненароком її не розчавити. Капосна бджола добралася вище коліна, мовчки поповзла далі і вжалила у... Я помчав у кущі, витягнув жало, а потім пожалівся дідові.

– Вона мене вкусила! – Я показав пальцем дідові, куди мене вжалила бджола.

- За перчик? – пирхнув дід.
- Вам смішно?! А воно болить.
- Нічого страшного, – сказав дід. – Якщо трохи, то й корисно.
- Ага, а якщо опухне?
- Не розпухне.
- Як я тепер ходитиму?
- Ногами...

Не знаю, яка користь від жала, коли болить і чухається, але дідові слова мене заспокоїли, бо він добре на цьому знався. Я теж, може, був би пасічником, якби бджоли не кусалися. Діда бджоли не кусали. Або й кусали та він не подавав виду. І бджоли мовчали, тільки гули. А я їх побоювався, і вони, мабуть, знали, про мій страх.

- Діду, а можна розвести таких бджіл, щоб не жалили?
- Мабуть, можна. Але тоді бджоли довго не житимуть.
- Чого?

– Без жала вони не зможуть боронитися, і їм буде гаплик. А так вони дають доброго медку кожному, хто встромляє до них свого носа.

- Тоді я не буду пасічником.
- Боягуз.

– Чого це?.. Я он вовків майже не боюся. А вони більші за бджіл... Я краще чумакуватиму. Там ніхто тебе не кусає. Їдеш собі, помахуючи батіжком.

– Чумакування – важка робота. То тільки ледацюгам груші з верби падають.

- А хіба груші на вербі ростуть?
- Якщо добре прищепити, то й виростуть.
- Смієтеся?
- Ні, плачу...
- Діду, а є шось солодше за мед?

- Є.
- Шо?
- Жінки... І дівчата.
- Як це? – зацікавився я.
- Як?.. – Дід зам'явся. – Та отак!.. Такі вродилися... Питає він...

Підростеш – узнаєш.

Я одразу подумав про Наталку. Невже й вона солодша за мед?..

Поки дід складав своє начиння, я впорався з діжечками й макітрами з медом. Дід одігнав димком бджіл і скомандував:

– Отдать швартови! ⁶

Це означало дідовою мовою, що треба рушати.

Сутеніло, коли ми повернулися додому.

Ворота у двір були прочинені. Біля клуні стояв батьків віз із сіллю. Розпряжені воли ремигали в загоні, а в курнику порядкував наш півень Кукурікало, якого батько брав у чумачку замість годинника і сторожа. З хати почувся тихий материн плач і схлипування дівчат.

У мене тьохнуло серце в передчутті лиха. Назустріч нам з хати вийшов похмурий Василь.

– Шо там за сльози? – спитав дід.

– Батько не вернувся.

– Як не вернувся?

– Пропав десь у Каховці.

– Це хто сказав?

– Гайдук. Він і волів із сіллю пригнав. Каже, шукали його два дні, а потім подалися додому.

– Чорти б його взяли, цього Кадука.

Кадук – так називали Гайдука по-вуличному. У селі його недолюблювали. А надто в нашій родині. Неприязнь сягала ще молодості, коли Маруся, моя майбутня мати, піднесла Гайдуковим сватам печеного гарбуза. Невдовзі Гайдук женився, але згодом вигнав жінку і відтоді жив вовкулакою, здебільшого возив з Криму сіль і нерідко заглядав у чарку. З появою залізниці чумакування почало давати менше зиску, і все менше людей займалося цим промыслом. Батькові ж бракувало грошей на викуп орендованої землі і, повагавшись, він все-таки поїхав – востаннє. Цього разу валка була геть мала: п'ятеро возів з Триліс, троє – з Любомирки і двоє з Матвіївки: батько й Гайдук. Усі вони кілька годин тому повернулися. Всі – крім мого батька Данила.

Дід оглянув розпряженого воза, потім вибрав у дровнику дебелу поліняку, розпер нею заднє ліве колесо і вибив з обода одну спицю.

– Тут мали бути гроші на чорний день, – пояснив нам, длубаючись пальцем у виїмці обода. – Але чортма...

– Значить, настав той чорний день? – спитав я.

– Може. Або гроші хтось поцупив.

– Хто?

---

⁶ *Отдать швартови* – команда відв'язати судно від причалу.

– Та вже ж не чужа людина...

Не вечеряючи, дід подався до старости, а мати взяла вузлик солі й рушила до сільської ворожки, баби Палажки. Було вже поночі і, щоб не було страшно, вона взяла з собою мене.

Дорогою мати мовчала. Я тримав її за руку. Вона зрідка схлипувала і гладила мене по голові. Мені було приємно, бо відколи у нас з'явилися менші сестри, мати геть махнула на мене рукою. Спочатку я сердився, ревнував матір до дівчат, а потім, коли вони підросли, став з ними бавитися і зробився для них найкращим товаришем та порадником.

Баба Палажка наказала мені почекати надворі, хоч мені неабияк кортіло дізнатися секрети її ворожіння. Тоді я став під вікном і геть-чисто все чув.

– Кажі, Марусю, з чим прийшла?

– Чоловік пропав. Подався у Крим чумакувати і на зворотній дорозі в Каховці зник. Воза з сіллю пригнали, а його нема.

– Скільки їх чумакувало?

– Душ десять. З різних сіл.

– А хто був з Матвіївки?

– Мій Данило і Гайдук.

– Це не той Гайдук, що до тебе залицявся, як ти була дівкою?

– Він...

– Кадук значить... Он воно як... Зніми намисто.

– Нашо?

– Ти чого до мене прийшла? – нагримала баба Палажка.

– Дізнатися, що з чоловіком.

– Тоді знімай намисто. Кидай на стіл.

Я припав до шибки. Мати кинула намисто. Воно утворило на столі нерівний, приплюснутий з боків, овал. Баба Палажка обмацала його поглядом і похитала головою:

– Бач, який міцний вузол зав'язався. Якась бісова душа постаралася. Треба добре впріти, щоб його розв'язати.

– А чи він хоч живий? – прошепотіла мати.

– Не сказало ворожіння, що живий. Але й не сказало, що мертвий. Кріпись, надійся і Богу молися.

Мати подякувала, віддала вузлик солі і вийшла зі сльозами в очах.

– Мамо, не журіться, – сказав я. – Дід шось придумає. Або я. От побачите.

– Дай то Боже, синку.

Коли ми повернулися, дід уже був удома. Мати кинулася до нього:

– Шо сказав староста, тату?

– Обіцяв написати бомагу у волость... Але це таке... – махнув дід рукою. – Бомага все стерпить.

– Шо ж його робити? – геть зажурилася мати.

– Лягай спати, дочко. А вранці, на свіжу голову, вирішимо.

Дід пішов до себе. Василь тихцем чкурнув женихатися у Полуднівку. А я, уклавшись рядном, уместився на лежанці і довго лежав з розплющеними очима. Мати, стоячи на колінах перед образами, ревно

молилася за батька. Я краєм вуха чув її шепіт, картав себе, що мало помагав матері, і на душі в мене було муляко. І незчувся, як заснув.

Розділ четвертий

Дідове рішення. – З печі на лежанку. – Навпростець за дідом. – Таємничий вершник.

Уранці дід прийшов до нас і вмовився на покуті. Мати теж присіла до столу, а ми всі четверо обступили їх зусібіч. Дід помовчав і сказав:

– Завтра, дочко, рушаю на Каховку.

– Ой, лишенько! Може не треба, тату? Може Данило вернеться сам?

– Чекати з моря погоди, склавши руки?

– Це ж світ за очі!

– Не близько. Верст двісті, в один кінець. Хіба хочеш, дочко? Мусиш. Напечи мені з десяток паляниць. І коржів. Буду сьогодні збиратися.

– І я з вами! – запалився я.

– Аякже, – відказав дід. – З печі на лежанку.

– Чого це?

– Того. Хто матері помагатиме?

– Василь! І дівчата. Я їм гостинців куплю. Добре, дівчата?

Дівчата дружно закивали головами – вони завжди були на моєму боці. А Василь усміхнувся:

– Коли це ти розбагатів?

– Я зароблю!

– Де?

– Де-небудь!

– Та з тебе такий робітник, як з клоччя батіг.

Я нишком показав Василеві кулака. Завжди цей Василь стає мені поперек дороги. Ось я виросту, то буде він бідний!

– По дорозі заскочу в Цвітну, візьму там посуд, – вів далі дід. – І завезу Галі в Єлисавет. Теж буде якась копійка.

Баба Галя була дідовою двоюрідною сестрою, у якої ми завжди ночували, коли їздили ярмаркувати в Єлисавет. Вона підторговувала на базарі різним дрібним крамом, який вряди-годи їй доправляли з села.

– Циганку візьмете чи воли? – спитала мати.

– Циганку. Так швидше. Та й вам воли потрібні. Незабаром орати.

Крім печеного хліба дід замовив матері дві мірки⁷ пшона, двадцять фунтів⁸ гречаної крупи і стільки ж пшеничного борошна на галушки та десять фунтів сала, а також в'язку цибулі і дві жмені часнику.

– Не мало їжі? – спитав я, помагаючи дідові.

⁷ Мірка – одиниця об'єму сипких речовин місткістю від 16 до 25 кг.

⁸ Фунт – приблизно 410 г.

– Нічого роз'їдатися в дорозі. І Циганці легше. А як не вистачить – можна докупити.

– А нашо стільки часнику?

– До страв, присмачувати. І від чорта – він часникового духу не любить.

Дід ретельно оглянув віз, змастив колеса і взяв з собою про запас балцанку⁹ дьогтю. Циганку наказав нікуди не запрягати, щоб спочила. Відміряв для неї мішок вівса на перший час, а далі в дорозі – докупить ще. Під возом причепив цебро й заступ із коротким держакком.

Щоб якось окупити подорож – навантажив на воза чотири пуди зерна і добрячу торбу торішніх сушених груш-дуль, які в печі в'ялила мати; не пересушуючись, вони на смак ставали тягучими й медовими – за вуха не відірвати. А ще взяв пуд меду в двох бочечках-липівках та дерев'яні липові ложки, які завжди були нарозхват на Херсонщині. Це все накрив двома воловими шкурами – від дощу і для нічлігу в степу.

Я нипав за дідом слідком і канючив, щоб він узяв мене з собою. Дід відмахувався. Але я не здавався, знаючи дідову поступливу вдачу.

– І Фіалку візьмете, діду?

– Прийдеться. Хто її тут кобилячим молоком годуватиме?

– От бачите, як Фіалку – то берете, а мене ні. А я б вам помагав. І мені не треба кобилячого молока, як їй.

Мабуть, кобилячим молоком я таки остаточно переконав діда. Він пирхнув сміхом і врешті-решт здався:

– От реп'ях...Збирайся.

– Та я вже!

– Шо, отак босяка?

– Постоли взую.

– Гляди не проспи.

– Не просплю! Хрест на пузі! – пообіцяв я.

– Казав сліпий – побачимо....

Дід збирався допізна, чекаючи поки мати допече паляниці. Я товкся разом з ним. Своє багатство – сикретну карту, яку дід нарешті віддав мені, підзорну трубу, рогатку і жменю кременців для стрільби – я склав у заплічну торбу. Крім паляниць, мати напекла коржиків, і я поцупив парочку. Не забув також про пляшку води.

Полягали після опівночі. Я насилу склепив очі – уже й перші півні проспівали, – зате потім спав як убитий.

Уранці прокинувся від горлання Кукурікала під вікном. Як ошпарений, вискочив надвір. Чого це півень репетує, невже дід досі не зібрався?

Матері у дворі не було – вона вчора казала, що зранку піде в Суботівську церкву і ще не вернулася. Василь молотив хліб, а дівчата поралися на городі. Ні воза, ні Циганки з Фіалкою у дворі не було.

– Де дід, Василю?

Василь опустил ціп, розігнувся і сказав:

---

⁹ *Балцанка* – металева посудина з вузьким отвором для зберігання рідин тощо.

– Поїхав.
– Як це поїхав?!
– Возом. Чугунка тут не ходить.
– Чого ж мене ніхто не розбудив?!
– Ти ж божився, що сам прокинешся.
– Безсовісні! – ледь не плакав я.
– Тобі не догодиш.
– Я його дожену!
– Він уже хтозна-де. Години зо три тому рушив.
– Він забув Кукурікала!
– Не забув. Той звечора завіявся до сусідських курей, його там причинили в курнику. І тільки оце зараз появився, бахуряка¹⁰.

Я був ладен цієї ж миті кинутися в погоню за дідом, але треба було ще зловити битливого¹¹ Кукурікала. Загнавши півня в куток повітки, я накрав його лантухом. Потім зв'язав крила, причепив до ноги триметрову мотузку (щоб пасти при нагоді) і вкинув у другу торбу. Капосний Кукурікало ще й там довгенько ворущкався, поки нарешті вгамувався – може заснув після нічних походеньок.

Щоб наздогнати діда я рушив не через Любомирку, а степом повз Чубаті Майдани на Чигиринський шлях. Там біля спаленої корчми починався Зубринець – глибокий і вузький байрак¹², порослий лісом і чагарником. Знаючи стежки, цим байраком можна було, скоротивши шлях, вийти до слободи Антонівки і далі через єврейську колонію і Княжу, до Михайлового та Єградківки. Враховуючи те, що дід збирався завернути ще в Цвітну по посуд (а це додаткові 3-4 версти¹³), за Єградківкою я мав його наздогнати.

Я добре знав ці потаємні стежки і рухався швидко. Проте невдовзі, втративши обачність, посковзнувся і дав сторчака. Обійшлося синцем і дрібними подряпинами. Підводячись, я намацав під долонею якийсь твердий кругляк. Це була непоказна й брудна монета із зображенням якогось царя. Але коли я, добре поплювавши, протер її глиною, монета несподівано заблищала. Наче золото. А може це справді золото?.. А може тут його повно?.. Я гарячково обмацав землю навкруги, раз, вдруге, – нічого, лише старі кінські кізяки. Колись біля корчми був заїжджий двір і, мабуть, якийсь подорожній ненароком посіяв тут гроші. А, може, це було ще за давніх часів, коли тут водилися зубри (недаремно байрак називається Зубринцем) і дорогу монету загубив якийсь дуже вельможний пан або й князь?..

Ех, обнишпорити б цю місцину! Але я мусив поспішати і відклав ретельні пошуки на майбутнє.

Перші версти рухався мало не бігцем. Проте було спекотно, і невдовзі я захекався. Через Княжу я вже насилу плентався. Перед Михайловим сів перепочити біля залізничного насипу, з'їсти коржиків і

¹⁰ *Бахур* – розпусник, залицяльник.

¹¹ *Битлівий* – який має звичку битися.

¹² *Байра́к* – яр, порослий лісом, чагарником.

¹³ *Верста́* – 1,06 км.

погодувати Кукурікала, який час від часу товкся в торбі як чорт. Коли ж колії зненацька задвигтіли, півень почав рватися з мотузки. Я й сам аж заляк, ще здалеку побачивши поїзд, хоч і бачив його вже одного разу. Коля тут трохи повертала, і мені здавалося, що поїзд не зверне і наїде на мене. Але все обійшлося. *Воно*, здоровецьке й смердюче, проїхало мимо, не зачепивши ні мене, ні пришелепуватого Кукурікала, з якого аж пір'я летіло, так він шарпався. Натомість із паровоза визирнув замурзаний паровозний їзовий і помахав рукою. Я навіть не повірив спочатку, що це мені, а потім і собі почав махати, аж доки поїзд не зник десь під Цибулевим. Добре їздити на такій машині, подумав я. Може й мені вивчитися на такого їзового?

Відпочивши в холодку і напоївши з долоні Кукурікала (звісно, клятий півень при цьому встиг мене боляче дзьобонути), я рушив далі. Степ рівнішав і розпросторювався. Геть зникли ліси. Зате побільшало вітряків. У нашому селі їх було два, у Вищих Верещаках вже три, а в Еградківці я нарахував аж тридцять два! Більшість з них стояла на пагорбах західної і південної околиць села. Проте вітру сьогодні не було, і вітряки простоювали.

За Еградківкою я звернув до крайнього вітряка, що стояв на пагорбі. Познімав з себе торби і з підзорною трубою видерся по крилу на дах. Переді мною на кілька верст стелився шлях у бік Єлисавета. Ніде ні воза, ні жодної живої душі. Отже, дід далеко попереду. Або заночував десь біля води. Знайти його тепер не вдасться. Починало сутеніти. Треба ставати на нічліг.

Я нагодував Кукурікала крихтами коржа, напоїв з долоні, прив'язав його до вітряка (хай розімне ноги і поскубе трави) і, підклавши під голову другу торбу, швидко заснув під вітряком.

Невдовзі я прокинувся від того, що десь поруч форкнув кінь.

Я визирнув зі свого лігва. Крізь нічні хмари проглядав місяць. А за кілька десятків аршинів¹⁴ від мене стояв кінь з вершником, який вглядався у шлях на Єлисавет. Я мерщій пригорнув до себе торбу. А потім згадав про монету (яка, може, золота) і геть похолов: невже незнайомиць хоче мене пограбувати?.. Е, ні, дзуськи!.. Не довго думаючи, я запхнув монету до рота. Хай спробує знайти!

У цей час Кукурікало заворушився, закректав, наче збирався заспівати серед ночі.

– Кукурікнеш – будеш у борщі! – прошипів я, намацуючи мотузку, щоб підтягнути півня до себе і заткнути йому пельку.

Але не встиг. Кукурікало таки подав свій оглашений голос. Вершник повернув коня до вітряка. Треба відстрілюватися, вирішив я, і тремтячими руками зарядив рогатку крем'яхом¹⁵.

Відчувши мою присутність, кінь зупинився, загарцював на місці. Я вистрелив. Кінь звився дибки й заіржав, відтак галопом понісся в Еградківку.

---

¹⁴ Аршин – 0,711 м.

¹⁵ Крем'ях – гладенький камінець, який використовують для гри.

Саме в цю мить я, мимоволі, й ковтнув монетку. Спочатку злякався. А потім згадав, що не раз ковтав кавунове насіння, вишневі і, навіть, абрикосові кісточки і все минало (у чому я пересвідчувався наступного дня...).

Запала тиша. Я підтягнув Кукурікала до себе, запхнув у торбу і зав'язав – хай тепер спробує співи влаштувати. Поборсавшись, півень угомонився, і я радо склепив повіки.

Розділ п'ятий

Великі зміни в Єлисаветі. – Дрaбiна стала Дрaбiною. – Гарно бути ковалем. – Зустріч з Гайдуком. – Чого пани не говорять по-нашому?

Мене розбудила ранкова прохолода. Ген-ген попереду сходило сонце. Кортіло поспати, але я мусив іти. Щоб нагрітися, швидкою ходою попрямував на село Мамайку, орієнтуючись по карті й півнях, яким Кукурікало щоразу відповідав з торби гучним кукуріканням. Я спробував було вести його на шворці, але трьох метрів шворки Кукурікалу було мало. Він весь час шарпався у різні боки. Мусив знову засадити його в торбу.

Я квапився, бо мусив неодмінно знайти діда в Єлисаветі. Адже звідси на Крим можна піти різними чумацькими шляхами, і який з них обере дід, мені не було достеменно відомо. А шукати його в степах за Єлисаветом – марна справа. Діда можна було перестріти на Кузнях або на Ковалівці, де він залишатиме цвітнянський посуд бабі Галі. Якщо там його вже не буде – значить продає пшеницю на базарі.

Востаннє я був у Єлисаветі з батьком два роки тому. За цей час тут збудували височезний міст. По ньому повзав паровоз. Я вперше проходив під цим мостом. По спині бігали мурашки: а раптом міст обвалиться і паровоз упаде на голову?!

За мостом, ліворуч, будували щось велике, довге, завбільшки як десять скирт соломи, і я довгенько стояв там з роззявленим ротом. Батько ще позаторік казав, що це якийсь англієць Ельворт починає будувати тут нову хвабрику.

Проминувши міст, я звернув праворуч на Ковалівку до баби Галі. Вона жила одна і завжди була рада, коли до неї заглядали земляки.

– Здрастуйте вам у хату, бабо Галю!

– Здоров-був, Сашко.

– До вас дід сьогодні ще не заїжджав?

– Дід Ку?.. Не було, – сказала баба Галя. – А ти як сюди добрався?

– Пішки.

– Сам чи шо?

– Та скіки там йти.

– Як тебе батьки відпустили?

– Я ж не дитина.

– Аякже... Уже цілих півпарубка. А ще недавно без штанів ходив.

– Таке скажете. Коли це було... Ви не знаєте, де живе дядько Дрaбiна з нашого села.

– Нашо він тобі?

– Та так... – зам'явся я. – Хочу провідати, поки дід появиться.

– Он там далі, у Солодкій Балці. Хата під новою стріхою, – показала пальцем баба Галя. – Тіки він називає себе Дрaбiна, а не Дрaбiна.

– З якого це дива?

– Каже, шо у нього в пашпорті так написано. А жінка його тепер не Горпина, а Агріпіна. Дивися, не назви її «драбіною», бо дуже сердиться... – всміхнулася баба Галя. – Зі мною вже й не здоровкається.

– А Варя?

– Дочка?.. Варя, наче, як була Варєю, так і лишилася. Брава дівка! Так ти до неї. Сватати будеш? – допитувалася баба Галя.

– Чого це зразу сватати?.. Я ще вернуся! – сказав я і мерщій чкурнув, бо бабі Галі приспічило побалакати.

Правду сказати, мені таки хотілося побачити Варю. І, може, поговорити з нею про... Про все... Може і про Наталку. Мені давно кортіло поговорити про неї бодай з кимось, щоб з мене не насміхалися – як Василь! Та й хлопцям на кутку скажи – затюкають...

Драбинина хата з невеликим городом з усіх боків була обгороджена високим очеретяним тином. На мій погук «дядьку! тітко!» одразу озвався собака, який аж пінився, стрибаючи по той бік хвіртки.

Наляканий півень заворушився в торбі. Я розсупонив ¹⁶ її, щоб він подихав свіжим повітрям. У цей час відчинилася хвіртка і вийшла жінка, одягнена по-городському. У ній я впізнав тітку Горпину. Як і раніше, вона була худа, цибата і таки скидалася на «драбіну», а не «дрáбіну». Я не стримався і хихотнув.

– Чиво тобі, мальчик? – невдоволено сказала Горпина, не впізнавши мене. – Шо, курочку продайош?

Вона потягнулася рукою до Кукурікала, і той миттю дзьобнув її в пальця. Тітка вискнула, позадкувала, замахала руками:

– Іди відсіля, іди, а то Сірка спуцу!.. Ходить тут усяка босота.

Вона щезла за парканом, а собацюра знову зайшовся хрипким гавкотом.

– Тю на тебе, – сказав я собаці. – Велике цабе твоя хазяйка. Ось як я спуцу свого Кукурікала, то й тобі буде непереливки, і твоїй Агріпіні.

Собака замовк. Мабуть таки злякався Кукурікала. Або мене. Я подався на Кузню. Буваючи в Єлисаветі, я часто там зупинявся, щоб подивитися, як ковалі роздмухують вогонь у горнах, як великими обценьками вихоплюють розпечений кавалок металу з вогню, як мостять його на ковадло й у дві руки починають м'яти молотами. Може й собі стати ковалем, думав я тоді, милуючись вправними рухами м'язистих дядьків. Але – куди мені до них, це ж скільки каші треба з'їсти, щоб цілий день гупати молотами чи бодай молотком?

Зупинившись біля першої кузні, я раптом помітив вершника, який здався мені знайомим. Де я його бачив?.. Коли він під'їхав ближче, я впізнав у ньому дядька Гайдука – за синюшним рубцем від ока до лівого вуха. Він рухався повільно, нишпорячи очима по широкій площі перед Кузнями, – когось виглядав.

– Здрастуйте, дядьку, – сказав я, підійшовши до нього.

Гайдук аж смикнувся він несподіванки і здивовано спитав:

– Ти?.. Чого тут тиняєшся?

---

¹⁶ Розсупонювати – тут: розв'язувати торбу.

– Діда жду. А ви?

– Я?.. Я на базар.

– А чого ж не возом?

– Та... мені трохи треба.

– Чого?

– Того, що треба... Яке навриписте... Де ж дід? – закрутив він головою.

– Скоро буде, – відказав я.

Я хотів було розпитати в Гайдука про батька, але він, відмахнувшись од мене рукою, розвернув коня й подався у бік вулиці Двірцевої. За мить озирнувся на мене і, пришпоривши коня, поскакав геть.

Якийсь тороплений¹⁷, наче тікає, подумав я, і знову прикипів поглядом до кузень, де палахкотіли блакитні вогні і не вгавав лункий перестук ковальських молотів. Під цей передзвін я придумував, що ж його сказати дідові, щоб він мене часом не прогнав.

Перше, він сам обіцяв узяти мене з собою. А те, що мене не розбудили – не моя вина! Друге, я приніс Кукурікала, а він важкий! Третє, я знайшов копійку, може золоту. Правда, я її ковтнув і ще не... Скажу дідові потім, коли знову знайду її... Мабуть надвечір, або завтра вранці (саме так було з вишневыми кісточками). А якщо дід все-таки пожене додому, то, мабуть, треба сказати, що я пробив ногу і не зможу сам пішки вернутися. Треба повчитися шкандибати.

І я так старанно зашкандибав на місці, що тітки, які верталися з базару, витріщилися на мене.

– Ой бідне, кривеньке, ледве дигає, – забідкалася одна.

– Чиє ж воно, з торбами, таке нещасне?.. – не на жарт зажурилася друга.

– Чого це нещасний? – обурився я й пішов далі рівною гордовитою ходою, зрідка оглядаючись на тіток, які хитаючи головами, дивилися мені вслід.

Біля Кузнів на ярмарковому майдані торгували кіньми, худобою і сіном. Поруч були ряди з залізним товаром, дьогтем і деревом. Сьогодні не було завізно¹⁸, але люду товклося чимало, – здебільшого покупці літньої городини, яка в цю пору родить рясно.

Роззявляючи рота на всі боки, я ледве не прогавив діда, що саме завернув на Кузні, щоб підкувати Циганку, яка десь дорогою загубила підкову. Спочатку я побачив лоша, схоже на нашу Фіалку, а вже потім збагнув, що це і є наша Фіалка. Я так зрадів, що забув, що треба шкандибати, а коли згадав, то було пізно – дід уже помітив мене.

– Ти чого це тут? – чомусь здивувався він.

– Ви сказали – візьмете з собою!

– Ти ж проспав!

– Бачите, – догнав. І півня вам приніс – ви забули.

¹⁷ *Тороплений* – очманілий, божевільний.

¹⁸ *Завізно* – дуже багато кого-, чого-небудь.

– От шибеник, – похитав головою дід. – Куди тепер тебе дівати? Давай сюди півня, хай сидить на возі.

Дід примостив півня ззаду на короткому мотузку. Кукурікало тої ж миті вискочив на бокову перекладину (йому не звикати) і переможно прокукурікав, не звертаючи жодної уваги на людей, коней і корів.

– Еге, – сказав дід. – Цей бузувір точно не дасть нам проспати. Горлатиме над вухом гірше за боцмана .

– І за сторожа буде, – додав я. – Він же б'ється.

– Та що там і казати, голубе, – сказав дід. – Тепер ми як у Бога за пазухою – з півнем. І, головне, з тобою...

Почувши «голубе» я прикусив язика. Кортіло, але не сказав про монету (може, все-таки золота, якщо не заіржавіє в животі). Бо дід таки розсердився, хоч і не сказав мені жодного лихого слова.

Тут же на майдані дід не торгуючись збув пшеницю. Потім ми заїхали до баби Галі, розвантажили цвітнянський посуд, погодували Циганку (а заодно й Фіалку), на швидку руку підобідали й одразу рушили на південь.

З Кузнів звернули на Велику Перспективну (як сказав мені дід, бо на цій вулиці я був уперше), спустилися вниз повз поліцейський будинок з каланчею, проминули Успенський собор, а далі ледь не до самого Інгула потягнувся ще один базар з обжерними рядами¹⁹, від яких так пахтіло різними стравами, що мені знову закортіло їсти, хоч ми щойно пообідали.

Переїхавши кам'яний міст через Інгул, ми повернули ліворуч, а там, ген далі вже починався степ. Коли виїхали за Єлисавет, я згадав:

– Діду, я бачив на Кузнях Гайдука.

– Оце. Чого це він там вештався?

– Сказав, що купити щось треба. А сам верхи, без воза. Брехав, ге ж?

– Нашо йому брехати?

– Отож я й кажу, нашо йому брехати?.. Щось тут не те.

– У Каховці буде ясно, що те, а що не те. Тоді, може, й Гайдука ше спитаємо.

Тут я згадав про Драбину і спитав:

– Діду, а чого в Єлисаветі по-нашому не говорять?

– Чого ж не говорять? Говорять. Не всі, правда.

– А пани?!

– Пани... На те вони й пани, щоб панувати... Більшість з них – нетутешні, приїхали з Московщини. Шо їм до нас?

– А я чув якось, як один говорив по-нашому.

– І серед них є люди. Гірше те, що ми самі забуваємо, як говорити по-нашому.

– А ви ж не забули?

– Я ж не панського роду... Та й у нашому екіпажі²⁰ багато нижніх чинів було як не з Херсонської, то Київської губернії. Був навіть один земляк з Любомирки. Десь у Херсоні й прижився.

¹⁹ *Обжерний ряд* – місце на ринку, де продавалися готові страви.

²⁰ *Екіпаж* – особовий склад корабля.

– А от дядько Драбіна вже записався як Драбіна. Баба Галя казали.

– Так отож. У городі всякий драний чобіт швидко стає сапогом, – сказав дід і сплюнув. – А гарний хазяїн же був, хіба шо занадто улесливий. Це все Горпина... Вона його й підбила в Єлисавет перебратися.

Увечері я збігав у степовий гальюн, і золота копійка вернулася до мене. Я довго чистив її в Інгулі. А потім схаменувся: вона ж потоншає від цього! Вирішив показати її завтра дідові, щоб він знав, що я не дурно їстиму хліб.

Розділ шостий

*Знову таємничий вершник. – «Ридай-мати». – Ким же я хочу бути?
– Нічна проява. – Ліворвер і рогатка.*

Ночувати наступного дня ми зупинилися в Тирловій Балці, яку дід пам'ятав ще зі своєї молодості, коли він з родичами їздив у Крим. Тут був крихітний ставок, що набігав з джерела, і паша²¹ для коней. Дід зайнявся вечерею, а я випріг Циганку, надів пута й одвів у степ пастися, а сам видерся на степову могилу.

Довкола простирався неозорий степ. Ні деревця, ні бодай куреня. А про ліси й говорити годі.

Біля Інгула в кущах пурхали перепілки. Далеко в степу промчала зграйка сайгаків²². А ген далі на шляху з Єлисавета я помітив рухливу цятку. У підзорну трубу розгледів, що це вершник на коні вороної масті. Він прямував у наш бік. Про всяк випадок я дружньо помахав йому рукою.

Помітивши мій помах, вершник зупинився, постояв, відтак рвучко звернув убік і за хвилину зник у байраці. Невже злякався мене?.. Хіба я такий страшний?.. Хоча, в такому безмежному степу самотній людині не варто бути необачною.

Коли я вернувся до воза, дід кивнув на могилу:

– Це «Ридай-мати». Я тут зі своїм батьком зупинявся років тридцять тому. Тоді якраз її розкопували.

– Чого назвище таке, «Ридай-мати»?

– Кажуть, що тут поховали порубаного молодого козака. І мати приходила на могилу і ридала, аж у селі було чути.

– А які вороги?

– Хтозна. Багато їх було. І кров людська лилася як водиця.

– А тепер?

– Та й тепер не краще. Як згадаю Севастополь – скільки люду полягло. А за що?

– Знайшли скарб у цій могилі?

– Лише кістки та іржаві мечі. А ще – макітру зі спорохнілим зерном. Далі не копали. Бо наскочила поліція. Всіх нагнали, а викопане повезли в Єлисавет.

Я покосився на могилу, яка мовчазно стовбичила у степу, нагадуючи про свої незвідані таємниці. А може, справді там щось є?.. Ото б поколупатися та щось знайти...

– Діду, а ви знаєте, ким я хочу бути?

– А хто ж цього не знає, – усміхнувся дід. – Все село знає.

Це дід натякав, як мене одного разу покусали бджоли, і я кілька днів ходив з розпухлим лицем, викликаючи у кожного посмішку, а в деяких дурноспіхів, яких, мабуть, ніколи не кусали бджоли, навіть регіт.

– Вам смішно... Не хочу я бути пасічником, я ж вам уже казав.

²¹ *Паша* – тут: пасовище.

²² *Сайгак* – жуйна тварина роду антилопових.

- А ким же?
- Вгадайте!
- Я тобі шо, ворожка?
- Попробуйте!
- Чумаком?

Коли я ходив без штанів, я справді мріяв бути чумаком. Це було ще до того, як я захотів стати пасічником. Але коли батько не взяв мене з собою чумакувати, я розсердився і передумав бути чумаком.

- Теж ні. Я тепер хочу бути як оті дядьки на могилах.
- Які дядьки?
- Та біля Цвітної! Пам'ятаєте, довго розкопували.
- Архиголохи?

– Ага. Наче архи... архилогохи... Тьху, языка можна зламати... Копачі!.. Ті, шо клади шукають. Я вже всі могили навколо села обнишпорив.

- Багато знайшов? Чи дулю з маком?

– Чого зразу дулю? Дивіться. – І я показав копійку, знайдену в Зубринці.

Дід недовірливо її обмацав, похитав головою і підтвердив:

- Справжня...
- Беріть, – розщедрився я. – Буде нам на харчі.
- О, тепер ми з голоду не помремо, – засміявся дід.
- А може вона золота! – образився я за свою знахідку.
- Може.
- Ех, якби знайти дідовий скарб!.. А ви скрізь шукали?
- Тричі город перекопав.
- А на горищі?
- Чортма.
- А в призьбі?
- У призьбі, на видноті?
- От бачите! – зрадів я. – Ще є місця. Ось вернемося і я пошукаю.

Десь же він лежить...

Дід уместився на одній шкурі на возі, я на другій під возом і швидко заснув. Циганка паслася неподалік. Фіалка хрумкала травною поруч з нею.

Прокинувся від Циганчиного іржання. Вона так іржала, коли чула жеребця. Фіалка боязко тулилася до матері. Стояла чорна ніч, хоч в око стрель. Циганка форкала, стріпувала головою і вглядалася кудись у темряву. Там щось бовваніло. Я обережно вибрався з-під воза і штовхнув діда:

- Там хтось є.

Дід продер очі, почав вглядатися і винувато прошепотів:

- Недобачаю.

Я придивився знову й помітив постать, що скрадалася до нашого табору, ведучи на повіді коня.

– Злодій! – прошепотів я. – Хоче поцупити нашу Циганку. Або Фіалку.

– Зараз я покажу йому і Циганку, і Фіалку, – відказав дід і почав діставати свій ліворвер.

Поки дід порпався в торбі й готував зброю, я дістав рогатку і зарядив її найбільшим крем'яхом, якого мав у запасі. Стріляти я збирався одночасно з дідом.

Коли мої очі звикли до темряви, я виразніше розгледів постать людини, яка тримала на повіді чорного коня. Може це той вершник, якого я вдень бачив з могили? Чи той, що огинався біля млина під Еградківкою?.. Він що, переслідує нас?.. Або мене?.. Чи діда?.. Хто це такий?.. Що йому треба?..

Дідів постріл пролунав над моїм вухом як грім. Я аж присів. Циганка здибилася і ледь не порвала пута. Фіалка відскочила вбік. Чорний кінь схарапудився і помчав у степ. Незнайомець бігцем подався слідом, оглядаючись на нас.

Саме цієї миті я й вистрелив з рогатки. І влучив незнайомцеві прямо в лице саме тоді, коли він обернувся. Мій постріл був такий сильний і болючий, що він скрикнув, закрив лице рукою і побіг, спотикаючись, за конем.

– Яка ж це бенеря²³ була? – сказав дід, коли знову запанувала тиша.

– Може Гайдук?

– Чого б йому нападати на нас?

– А коней поцупити?

– І оце крастися за нами стільки?.. – сказав дід. – Але треба бути обачними. Сьогодні вночі спатимемо по черзі. Відсипатися – вдень, на возі. Лягай. А я до світання початую.

Я знов умостився під возом, услухаючись, як на возі вовтузиться дід, як форкає, теж не спить, Циганка, як тріщать цвіркуни. А потім заснув і мені привидівся степ, рясно обставлений могилами й вітряками, а десь далеко за густими пахучими травами – чиясь знайома дівчача постать, яка, наче, вабить до себе легкими порухами руки...

---

²³ Бенеря – лайливе слово: нечиста сила, біс.

Розділ сьомий

Давидів Брід. – Дівчата на березі Інгульця. – Молодиці-купальниці. – Німецька колонія. – Я вчу німецьку.

У полудень ми доплуганилися до села Давидів Брід. Дід послав мене до крамниці купити махорки. Повертаючись назад навпростець, я натрапив на кам'яний хрест із написом, що тут поховано полковника Чорноморського війська. Це було старе занедбане кладовище. Поруч, на новому, ховали мерця. Я нишком перехрестився правою рукою, а потім відхрестився, щоб не вадило, ще й лівою і мерщій подався до діда. На дорозі знайшов підкову і з полегшенням зітхнув – підкова приносить щастя.

Дід отаборився на правому березі якоїсь широкої, але мілкої річки, зарослої рідким шелюгом²⁴. На протилежному боці тирлувалися²⁵ вівці і хмарою блукали качки та гуси.

– Шо це за річка? – спитав я.

– Інгулець.

– Той, що в Єлисаветі?

– То Інгул. А Інгулець починається десь біля єградківських хуторів. Бачив, коли йшов?

– Був якийсь струмок. Геть непомітний в очеретах.

– У цю пору всі степові річки міліють. Але тут вона таки схожа на справжню річку. А при впадінні в Дніпро – просто краля. У тебе ж карта є. Чи посіяв десь?

– Хіба там шо розбереш?

– Давай, покажу, неук.

Я дістав карту, і дід потикав пальцем у місця, де починаються та куди впадають Інгул та Інгулець.

– Второпав? – спитав дід, задоволений враженням, яке справив на мене своїми знаннями географії.

– Та я здогадувався, – сказав я. – Але не був певний... Діду, можна я скупаюся?

– Розпряжи Циганку і покупай спочатку її. Спину й боки добре потри віхтем трави. Не давай їй багато пити. А я тим часом кулешу зварю.

– Я ще й раків наловлю.

– А ну-ну, спробуй, – давно не куштував.

Я миттю розпріг Циганку і повів до води. Фіалка з вистрибами пішла за нами. Вона раділа відпочинку, бо, не привчена до тривалих переходів, стомлювалася і, бувало, відставала, і ми мусили зважати на неї.

На мілководді я скупав Циганку і пустив самопаш²⁶ під вербами. Спробував скупати й Фіалку, але вона боялася йти в воду без матері, хвицнулася і втекла від мене, і я ледве встиг лише покропити її водою.

²⁴ Шелюг – зарості верболозу.

²⁵ Тирлуватися – збиватися до купи для відпочинку, водопою (про худобу).

²⁶ Самопаш – без нагляду пастуха.

Потім узявся ловити раків, відніс їх дідові, і виправ штани. Розклавши їх на осонні, голяка шубовснув у річку.

Тільки я відплив од берега, як там з'явився дівчачий гурт і дві молодиці. Я запізно помітив їхню появу. Як тепер добиратися до своїх штанів?

Дівчата взялися до прання. Хоча вони не стільки прали, скільки теревенили на весь Інгулець. А молодиці, нітрохи не стидаючись, скинули з себе майже всю одягу (у мене очі полізли на лоба!) і, затуляючи груди руками, купалися. Сидячи по вуха у воді, я ні-ні та й поглядав нишком на галасливих купальниць. Одна з них, бідовіша, наче забуваючи, опускала руки, якими прикривалася, і я аж сліп од видива білосніжних куль з коричневими пипками, які встигав таки розгледіти жадібним оком. «Ти диви, які вони сліпучі. Аж в очах темніє... А в Наталки такі самі?.. Мабуть, гарніші, хоч і менші!»

До берега, покахикуючи, наблизився дід. Молодиці одразу ж угамувалися й повискакували з води. Дід зупинився оддалік і гукнув:

– Добрий день, дівчатка. А де ж ваші парубки?

– Та нашо нам ті парубки? – одягаючись, відповіла через плече бідова молодиця. – Від них одна морока.

– Воно то так, дівчатка. Але й без них не можна – як курям без півня. Хто вам кукурікатиме серед ночі?

– Хіба шо кукурікати, – усміхнулася молодиця. – А далі, хоч трава не росте...

– Не бачили тут мого півника, онука?

– Наче ніхто не кукурікав.

– А ото? – кивнув дід на мене.

– Тю. Та ми думали, то якийсь корч плаває у воді, – засміялася молодиця, а за нею всі дівчата. – Малий ще півник... Нема на шо дивитися.

– Ше виросте. Буде бравим парубком.

– Отоді й подивимося, коли виросте, – сказала бідова молодиця. – Правду я кажу, дівчата?

Вони радісним гомоном підтримали свого верховоду. А дід підійшов до води і махнув мені рукою:

– Годі вже, Сашко. Вилазь. А то верба з гузна виросте.

– Та я той... Пізніше... – озвався я хрипким голосом.

Мене чогось трусило, хоч вода в річці була тепла, як у ставку. Мій перчик настобурчився, і я не знав, як цьому зарадити. Таке вже траплялося, але швидко минало. А тут на людях... Хоч під воду пірнай – чи що його робити?

– Коли пізніше? Куліш уже парує. Раки теж червоні. Гайда.

Я на мигах показував дідові, що я без штанів, і щоб він кинув їх мені. Дівчата, як на те, повитріщалися на нас і хихотіли.

– Шо-шо? – вдавав дід глухого. – Дівчат боїшся? Їх не треба боятися. Їх треба любити. Ге ж, дівчатка?

– Аякже! – озвалася бідова молодиця. – І дівчат, і молодиць.

– Та я хіба проти? – охоче погодився дід. – Одверніться, бо він соромиться.

Дівчата зробили вигляд, що одвернулися. Боком до дівчат, ховаючи руками свого безсоромного стирчака, я прожогом шмигнув на берег. Штани ще були вогкими, але я вже на те не зважав.

– Ого! – почувся знайомий голос молодиці. – Нічогенький півник... Який спритний... Скоро кукурікатиме!

За моєю спиною почувся регіт. Серед нього мені вчувся і дідів смішок. Ускочивши в штани, я подався до воза, обурений дідовим лукавством – отак виставити на посміховище рідного внука!

– Годі тобі. Дмешся, як миша на крупу, – сказав дід, коли ми вмостилися обідати під дальніми вербами.

– А чого ж ви?.. А вони – дурносміхи? – буркнув я, беручись до куліша.

– Чого вони дурносміхи? Звичайні дівчата. Їм же теж хочеться подуріти, а то все – сапання, городи, худоба, – ніколи вгору глянути. Хай сміються, поки молоді. І ти смійся.

Та я вперто мовчав, показуючи гонор. Але коли дід почав нахвалювати моїх раків, я подобрішав і вже сам з усмішкою згадував свою недавню пригоду.

По обіді рушили на Берислав. День був спекотний, минулої ночі дід знову вартував, тож надвечір його добряче розморило, і він задрімав. Я ж, ідучи за возом, згадуючи купання, теж ловив гав, і забув звірити шлях із картою.

За звичкою Циганка трохи збочувала ліворуч і надвечір, замість Берислава, ми потрапили в якесь село, розташоване на березі Дніпра.

– От матері його ковінька! Де ж той Берислав? – сказав дід, почухавши пужалном²⁷ потилицю. – Розпрягай Циганку, і став тагана²⁸, а я попитаю в людей.

Я розпріг Циганку і дав їй трохи сіна; відпустив попастися й Кукурікала, сподіваючись, що він тут нікуди не дінеться. Але клятущий півень за хвилину вже здимів, і я, пораючи біля вечері, й не помітив – коли й куди.

На городі я невдовзі помітив тітку, яка вибирала помідори, і підійшов до неї.

– Доброго вечора, тітко.

– І тобі доброго вечора, – сказала тітка. – Здалеку?

– З Чигиринщини. Куди це ми заїхали?

– Це німецька колонія.

– Я ж бачу, що й хати не такі, як у нас.

– Тут багато чого не так. Німці все роблять по-своєму.

– А ви?

– Я наймитую.

– І як воно?

– Наймит є наймит. Роботи багато. Але й платять більше, ніж наші пани й підпанки. І за стіл з собою садять.

---

²⁷ Пужално – рукоятка батога.

²⁸ Таган – триніжок, до якого підвішують казан над вогнищем.

– Як ви з ними балакаєте? По-німецьки?
– Де там, – махнула тітка рукою. – Так, знаю окремі слова. Кузня – шмід, хліб – брот, молоко – мільс, сіль – зальц. Оце й усе.
– А картопля?
– Картофе.
– Може продасте?
– Скіки тобі?
– Та фунтів два. Для кулешу.
– Спитаю в хазяйки.
Тітка пішла у двір і вернулася з полумиском картоплі та помідорів.
– Жовта? – здивувався я, перебираючи картоплю.
– Польська. Добра, швидко розварюється. Якраз для кулешу.
– Скіки за неї просите? Дід вернеться і заплатить.
– Ніскіки. Хазяйка сказала – за так. І помідорів візьми.
– Ого! У нас такі здоровецькі не ростуть. Спасибі. Не знаю, як вам віддячити.

– Ше віддячиш комусь так само. І будемо квити. Бувай здоровий...
Дід вернувся, коли вже доварювався куліш.
– До Берислава аж десять верст. Гарного зівка дали ²⁹, матері його ковінька.

Покуштував мою страву й аж поцмокав губами – похвалив. Я зрадив, бо й сам не сподівався, що куліш вийде такий добрий.

– Діду, а вам подобається брррот?
– Який ще брод? Давидів чи шо?
– Та не брод, а брррот! Це хліб по-німецькому.
– Паляниця якось смачніше.
– А кузня – шмід.

Дід у цей час ковтнув забагато гарячого кулешу, закашлявся, побуряковів і відмахнувся від мене:

– Не цвенькай!

Він досі сердився, що ми дали такого маху. А мені, навпаки, було цікаво спостерігати за кумедними німцями, які поночі ходили поблизу, стукаючи черевиками з дерев'яними підошвами, – у куртках, жилетах і грубезних штанях, а жінки – у коротких ситцевих платтях з чудернацькими солом'яними капелюшками на головах. Але все інше – будівлі, коні, двори, – викликали тільки подив і захват: нам би так!

---

²⁹ Дати зівка – тут: збитися з дороги, пройти зайвий шлях.

Розділ восьмий

Наш Кукурікало як жеребець. – На перевозі через Дніпро. – Пристав поїхав у Херсон. – Верблюди у Каховці

Рано-вранці, коли ми вже збиралися рушати на Берислав, до нас прийшов німець. У руках він тримав Кукурікала, спійманого у своєму курятнику. Пахаючи тютюновим димом, німець сказав по-московськи з сильним німецьким акцентом:

– Гутн моргн! Хотеть покупать ваш петух, біте.

– Ми його не продать, – відповів дід з німецьким акцентом.

– Я очен хотеть покупать, пожалуста. Мой курица очен любить ваш петух.

– Ні, – похитав головою дід. – Наш курица теж любить наш півень. Очень дуже. І скучать за ним.

– Мнохо жалко, – сказав німець і передав дідові півня. – Біте. Ето не птіца, ето сафсем жеребець!

– Аякже, – сказав дід. – Наші півні справні. Топчуть будь-яку курицю, аж гай шумить.

– Йа, – сказав німець. – Гай шуметь... Йа, йа.

– Та не ти, а півень, – сказав дід.

– Йа, йа, петух, – погодився німець. – Півень. Спасібо. Досвіданія...

Коли німець пішов, дід сказав:

– Бач, як наш Кукурікало прославився... Навіть у німців нема такого джигуна³⁰... Хоча все одно далеко куцому до зайця, а нам – до німців. Я ще салдатом бачив тут їхні хазяйства... Все в них з розумом робиться... І каткі у них, і віялки, щоб швидко молотити. Не те що в нас – вручну, своїм горбом.

– Ми шо, ледачіші?

– Та ні.

– То чого ж?

Дід замислено почував потилицю:

– Бідніші.

– А чого бідніші?

– Бо дурніші... Тьху!.. Якесь пекельне коло.

– Шо ж його робити?

– Я тобі давно ку: тре' вчитися... Рушай, балакаєш!

Наближення Берислава я помітив по вітряках, які хмарою стояли на західній околиці містечка. Їх було щонайменше тридцять штук. Сам Берислав тягнувся вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра версти на три. Біля деяких хатів на довгих тичках стирчали чудернацькі шпаківні з висушених гарбузів. Треба й собі буде таку чудасію змайструвати, вирішив я.

³⁰ Джигун – тут: залищальник, спокусник.

Вузька балка з високим кам'яним мостом поділяла місто на дві частини. Ліворуч виднів Дніпро, а за ним – Каховка. Праворуч бовваніли залишки зруйнованої фортеці.

– Кизикермен, турецьке укріплення, – пояснив дід, перехопивши мій погляд. – Кажуть, що звідси на острів посеред Дніпра тягнулися ланцюги.

– Нашо?

– Шоб не проскочили козацькі чайки.

– І не проскакували?

– Всяко бувало.

Тепер на місці колишньої фортеці тулилися ряди крамниць із харчами та всіляким начинням для чумаків. Звідси ж добре проглядалася і пристань, куди ми прямували. Назустріч сунули безкінечні чумацькі валки, навантажені сіллю.

На пристані уздовж берега стояло зо два десятки дубів³¹, шаланд³² та кілька барок³³ з величезними помостами.

– Оце на таких і я колись переправлявся, – сказав дід. – Півсотні возів, а то й більше ставало.

Від Каховки до бериславської пристані, пускаючи догори клуби чорного диму, сунуло щось велике, не схоже ні на дуба, ні на шаланду, тягнучи з собою плоти з чумацькими возами.

– Діду, дивіться! Воно саме пливе проти течії!

– Параход. В англічан були такі ще двадцять років тому. Але більші, воєнні.

Я навів на параход підзорну трубу.

– «Русалка» написано!

– Кожен корабель має свою назву, як людина.

– І ми на ньому попливемо?

– Не знаю. Раніше перевозили поромами. Ото була морока. Цілими днями чекали... Та ще й дерли за такий перевіз грубі гроші.

– А тепер?

– Зараз побачимо.

На наше щастя, з'ясувалося, що з появою пароплавів переправа через Дніпро перестала бути морокою. Одним махом пароплав перевозив два пороми, на яких вміщалося більше сотні возів. Крім того, він робив це в рази швидше й дешевше. Тепер уже власники дубів ганялися за чумаками, хоча в давніші часи, до появи пароплава, як розказував дід, усе було навпаки: не допросишся тих перевізників, кирпу так дерли³⁴, а гроші – й поготів.

За дві години ми були на лівобережжі, недалеко від води й отаборилися на ніч, тим паче, що й плати за пасовище тут не брали. Поруч були такі самі подорожники, як ми; інші квапилися на правий берег, і пароплав безупинно, до самої темряви, снував між Каховкою і Бериславом.

³¹ Дуб – великий човен, видовбаний із суцільного дерева.

³² Шалáнда – невелике судно типу баржі.

³³ Бáрка – плоскодонне річкове судно без палуби для перевезення вантажу.

³⁴ Кі́рпу дерти – триматися з погордою.

Навпроти Каховки стримів чималий острів. Вочевидь, весною під час повені він зникав під водою, а влітку, коли настає межінь³⁵, – знову виступав з-під води залишками камінного фундаменту, де колись, мабуть, і було ще одне турецьке укріплення.

– Бачиш, – сказав дід, показуючи на річище. – З цього боку тече не Дніпро, а річка Конка. А далі вона з'єднується з Дніпром, тече попід Бериславом. І знову пірнає в очерети.

– Звідки ви знаєте?

– Я ж тут у госпіталі трохи лежав, перед відправкою в Херсон. Ледве дуба не дав – так гарно нас годували криси тилові. Свіжою рибою рятувалися, тут її сила-силенна. Наловимо, бувало, тут же на березі юшку й варимо...

Сидячи біля вогнища, милуючись Дніпром і нічним Бериславом навпроти нас, я спитав:

– Тут же переправляють сотні возів щодня. Чого досі немає моста?

– Через Дніпро? Ти бачив де-небудь мости через Дніпро? Це ж тобі не Тясмин чи Осотянка.

– У книжках пишуть, що є мости через великі річки.

– Це десь, не у нас.

– А в Києві?

– Хіба що в Києві, один міст на все Дніпро. Ти знаєш, скіки грошви треба на такий міст?

– Так можна з кожного воза брати мито.

– Легко сказати та важко зробити.

– А якщо зробити великий підкоп?

– Де?

– Під Дніпром! Буде такий підземний шлях з виїздом на обидва боки...

– Це вже ти геть загнув. Його ж затопить.

– Можна шось придумати, щоб не топило. Он раніше і параходів не було, і поїздів, а тепер, бачте, що в степах робиться – проїхати не можна через ці насипи та колії...

– Колись, може, так і буде.

– Може колись люди й літатимуть?

– Може. А поки що злітай по сухі кізяки для вогнища, – сказав дід, опустивши мене з неба на грішну землю.

Отак завжди. Тільки щось великорозумне спаде на думку, – як треба йти збирати кізяки!

Повечерявши, ми полягали. Але не спалося, бо від заїжджого двору лунали співи, гамір, матюки. Я чув матюки і в Єлисаветі і навіть у своєму селі. Але у нас дядьки ніколи не лаялися при жінках і дітях, а так, нишком – між собою, а забачивши жінку чи дитину одразу прикушували язики. Навіть коли були п'яненькі. А тут матюкаються на всі заставки, без оглядки. Було незвично, соромно і навіть бридко.

– Чого вони так лаються? – спитав я в діда.

---

³⁵ *Межінь* – низький рівень води в річці, озері влітку.

- Звикли.
- А чого в нас так не матюкаються?
- Бо в нас свої звичаї.
- А ви знаєте матюки?
- А хто ж їх не знає?

Я ще хотів спитати, чи матюкався коли дід, але стримався. Мабуть, матюкався серед чоловіків і в солдатах. А так – я ніколи не чув ні від нього, ні від батька жодного матюка.

Уранці після сніданку поїхали до пристава³⁶, щоб спитати про батька. Дід залишив мене біля воза, а сам приєднався до натовпу прохачів. Вони купчилися біля ганку, а двоє соцьких³⁷ з мідними бляхами стримували їхній натиск.

Розгляд справ тривав швидко. Дід уже був майже коло заповітних дверей. Аж раптом соцький оголосив:

– Уніманіє! Їхнє благародіє, гаспадін пристав срочно отбиваїт у Херсон на п'ять днів. Усі можуть розходиця.

Дід почав розмахувати руками і стукати себе в груди кулаком, але соцькі вмить випхали його з ганку разом з рештою таких же невдоволених. Дід вернувся до воза лихий і насуплений. Довгенько мовчав і врешті зронив:

- Казна-шо. Ніякої регули³⁸. Шо хочуть, те й роблять, бісові діти.
- Мо' в людей попитаємо?
- У кого? Бачиш який тут гармидер? Одне приїхало, друге поїхало.

Циганський табір.

- Може гайнемо за приставом у Херсон?
- Таке. Де там потім його шукати?
- То шо, ждати?
- Ні, годі байдикувати. Гайда в Крим.
- Аж у Крим?

– Скільки там до нього – два-три дні. Візьмемо там солі. А на зворотній дорозі продамо в Каховці. Хоч якось покриємо збитки. За цей час і пристав, дасть Бог, вернеться. А спочатку докупимо вівса для Циганки.

Ми завернули на каховський базар. Тут я одразу роззявив рота на верблюда, запряженого у мажару – невеликого чотириколісного татарського воза з високими бортами. Задні колеса мажари були більшими за передні. Зверху над нею сяк-так тримався на жердинах блаженський очеретяний дашок, який прикривав їздового хіба що від спеки.

Верблюд, прив'язаний до мажари, ліниво жвакав щось схоже на сіно. Наша Циганка таке б не їла, а верблюд час від часу підбирав з землі свою їжу і довго її пережовував. Поруч з мажарою вештався босий татарчук – хлопчина мого віку. Старший татарин, мабуть, його батько, торгувався з якимсь покупцем за останній, непроданий, тюк овечої вовни. Покупець напосідав на татарина, переконував зменшити ціну, відходив сердитий, знову вертався, а татарин незворушно правив своєю, відповідаючи щоразу:

³⁶ *Пристав* – начальник місцевої поліції.

³⁷ *Соцький* – нижчий поліцейський чин на селі.

³⁸ *Регула* – правило.

– Нет. Адин пуд – двадцат монет.

Врешті-решт вони з малим татарчуком запрягли верблюда у свого чудернацького воза і подалися додому в Крим.

Невдовзі, купивши вівса, ми рушили слідом за ними.

Розділ дев'ятий

Чорна долина. – Гадючий укус. – Дід лікує татарина. – Знайомство з Ісою. – Вечеря.

За Каховкою степ був рівний, як стіл. Сонце палило нещадно. Надвечір я насилу волочив ноги і зрідка просився на воза. Дід мовчки злазив і йшов пішки, а я з насолодою простягався на сіні, і лежав, углядаючись у бездонне небо. Так би і їхати цілий день! Але ж Циганці теж важко, треба її жаліти...

Надвечір ми почали виглядати місце для нічлігу. Ліворуч бовваніли три ледь помітні могили. Довкола них на всі боки буяла не витолочена трава.

– Діду, станьмо отам. Гарна місцина. І Циганка попасеться.

Дід подивився у той бік і похмуро сказав:

– Не годиться.

– Чого? – розчаровано спитав я.

– Місце погане. Тут людей ховали.

– Яких?

– Різних... Померлих од ран. Коли наш обоз з пораненими йшов до Каховки, то тут закопали десятки три. І крім нас тут ховали, – я чув. А в давні часи тут сотні загинули, якщо не тисячі.

– Від татар?

– Не тільки від татар. А й від своїх.

– Як це?

– Так... Хіба раз свої вбивали своїх?

Дід замовк. А я тепер іншими очима дивився на ті три могили. Добре, що ми там не стали. Це ж уночі там блукають привиди, стогне земля, лунають зойки і стогін невинно убієнних.... Мені стало моторошно. Я більше не оглядався, щоб ніякі примарні видива не лізли в мою голову...

Верст через п'ять дід сказав:

– Отам далі станемо. Бач, якісь люди вже отаборилися.

Я дістав підзорну трубу і розгледів у степу край дороги мажару, запряжену верблюдом. Ту саму, яку ми бачили на каховському базарі. Біля мажари метушився підліток-татарчук. Помітивши нас, він замахав руками і закричав:

– Памагі! Памагі!

Дід звернув зі шляху. Ми під'їхали ближче. Татарчук підбіг до нас.

– Чого репетуєш? – сказав дід, злазячи з воза.

– Там, – махнув рукою татарчук у напрямку мажари, яка стояла віддалік. – Змей! Он укусіл мой бабай!

– Укусив бабу? – здивувався я.

Татарчук заперечно замахав головою:

– Не бабу. Бабай, отец. Мой отец.

– Батько? – спитав дід.

Татарчук кивнув головою:

– Мой батька. Мой бабай.

Дід пішов за татарчуком, а я повів Циганку за вуздечку за ними слідом. Татарин лежав на траві. Його погляд був каламутний. Одна нога роззута, холоша штанів закасана і з двох невеличких ранок на нозі повільно текла кров.

– Змей! – показав татарчук на невелику гадюку, яка валялася недалеко з відрубаною головою.

– Сіра гадюка, – сказав дід, придивившись. – Отруйна. Але не смертельна. Не завжди смертельна. За ногу вкусила?

– Нога! Нога! – підтвердив татарчук.

– Зараз подивимося. – Дід закасов повище холошу на татаринській нозі. – Дві ранки від зубів, кров, – отруйна-таки гадюка. Ліксандер, принеси мені горілки. І моток сириці³⁹ прихопи. А ти, – сказав він татарчукові, – мерщій розводь вогонь і кип'яти воду. Зумієш? Окріп! Гаряча вода! Во-да! Второпав? – спитав дід.

Татарчук закивав головою і почав гарячково розпалювати вогнище з торішнього бур'яну.

– Гей, земляче, – звернувся дід до татарина. – Говорити вмієш?

– Магу. Но плоха. Язык немає. І нога баліт. Очень.

– Як тебе звати?

– Ахмет.

– Терпи, Ахмете. Зараз тебе лічитиму.

Я прибіг з горілкою і сирицею. Сирицю дід відклав, а горілкою спочатку прополоскав рот, сплюнув («Ех, таке добро пропадає!»), а потім почав відсмоктувати з ранки кров, щоразу спльовуючи і полощучи рота водою.

– Діду. А ви не отруїтесь? – прошепотів я.

– Не повинен. Якщо й попаде трохи, то живіт впорається.

Після цього дід полив ранку, яка вже почала червоніти, горілкою, зверху сипнув пучку тютюну і перев'язав міцно сирицею. Потім прив'язав одну ногу до другої і сказав татарині:

– Лежи спокійно, не ворущися і терпи. Зараз ще чай питимеш. Принеси, Ліксандре. Звари і давай йому пити. Скільки зможе випити. Побільше. Хай потіє – вкрийте чимось. О, принеси наші шкури. З потом воно й виходитиме.

– А ви куди?

– Пошукаю цілющих трав.

Дід побрів у степ, а ми удвох з татарчуком заварили чай і напували хворого. Він пив мовчки, старанно, хоч явно послабшав. Татарчук щось шепотів своєю мовою, мабуть просив, щоб він побільше пив, і той слухняно відкривав рота. Я вирішив познайомитися з татарчуком і постукав себе в груди:

– О-лек-сандр!

– О-лек-сандрррр? – здивувався татарчук. – Такої дліній імя?

– Можна й коротко: Саш-ко!!! А тебе як?

³⁹ *Сириця* – недублена шкіра, яку різали на смужки й використовували для шиття і зв'язування.

- Іса.
- Майже як «оса», – хмикнув я. – Дззззз!
- Я – Іса, – твердо сказав хлопець. – Я не дззззз!
- Та я шуткую, Іса.

Ми потисли один одному руки. Іса очікувально дивився на мене.

– Про що ж мені з тобою говорити? Ти ні бельмеса не розумієш по-нашому, а я – по-вашому? – сказав я.

- Бельмес? – перепитав Іса. Це слово, вочевидь, було йому знайоме.
- Ні бельмеса! Нічого! Ні-чор-та! Дуб дубом! Ні бе ні ме ні кукуріку!
- Бельмес, – знизав плечем Іса і показав на воза: – Вот – арба.
- Гарба, – виправив я його. Але Іса правив своєї:
- Арба.

Ну що ти йому скажеш?.. Хіба це правильно – арба?.. Я показав на його батька і спитав:

- Хто це? Твій батько?
- Баба́, баба́, – закивав він головою.
- Яка ба́ба? Це батько!

– Баба́! – з притиском на останній літері сказав Іса, і я не став перечити: «Баба́, то баба́».

- А це дід. Мій дід. – Я показав діда, який наближався: – Рідний дід.
- Картбаба́, – сказав Іса. – Старий отець.
- Звідки ви приїхали?
- Деревня Мамчік. Перекопській уезд.
- А чого торгуєте аж у Каховці?
- Тут цена лучше. У нас – маленькій цена. Все продають. Все єдут.
- Куди?
- За море, – махнув рукою у степ татарчук. – К Турція.
- Чого?
- Плохо жить стало после война.
- Та коли та війна була? Нас з тобою ще на світі не було.
- Много сразу уехали.
- А ви?
- Не пускалі. Сейчас пускалі. Ми тоже поедем. Опять будет новый война. Плохо...

- Звідки ти знаєш?
- Люди говорят. Наша деревня почти вся уехала. Ми последніе...

Дід повернувся зі щавлем, прополоскав листя водою, покусав його, щоб воно трохи пустило сік і, на хвилю знявши пов'язку з рани, обклав її листям.

– Поїть іще. Донесхочу.

Випивши чаю, хворий чи то задрімав, чи то впав у забуття.

– Все що можна, ми зробили, а далі – як Господь дасть, – сказав дід.

Ми з дідом зварили пшоняної каші і запросили до себе татарчука. Він довго віднікувався. А потім приніс свої харчі – сушене м'ясо і коржі – і ми, поглядаючи один на одного, мовчки повечеряли.

– Хлопці, ви спочивайте, – наказав дід. – А я пильнуватиму.

Дід сидів коло Ахмета до ранку. Коли на сході почало сіріти, Ахметові полегшало. А зі сходом сонця стало ще краще. Ми з Ісою повставали, а дід натомість ліг подрімати.

Ахмет дістав з мажари глиняний кухлик з водою, здійснив омовіння, розклав на землі повстяний килимок, і молився, повернувшись у бік Криму, перебираючи чотки, нанизані на шнурок. Іса молився поруч. І тільки після цього вони почали снідати: це знову були тоненькі скибочки сушеного м'яса і коржі, які вони, неквапно пережовуючи, запивали водою з кухлика.

Я віддалік з цікавістю спостерігав за ними. А потім згадав і собі дуже старанно перехрестився на сонце.

Розділ десятий

Гонитва за Циганкою. – Армянський базар. – Я вивчаю татарську мову. – Батьків хрестик.

Після сніданку ми ще раз нагріли окропу, напоїли Ахмета гарячим чаєм, укрили обома шкурами і лише тоді рушили. Татарська мажара їхала слідом за нашим возом. Верблюди високо задирали голову, наче вглядалися чи то в далечінь, чи то в небо.

Циганка з самого ранку була неспокійна, погано слухалася віжок, часто махала головою, наче її гедзь укусив.

– Чого це вона? Може верблюда боїться?

– Жеребця їй кортить, – пояснив дід. – От і казиться.

Коли опівдні ми стали на відпочинок і пустили Циганку пастися (бо хто ж її тут вкраде?) вона несподівано заіржала, порвала пута і почвாலала у степ. Фіалка подалася слідом, але відстала і зупинилася.

– Біжи за Циганкою. Бо ще хтозна-куди забіжить, – сказав дід і подав мені посолений окрасець хліба. – Візьми, щоб підманити.

– Вазміте с сабой і маленький лошади, – озвався Ахмет і щось сказав по-своєму Ісі.

Той дістав мотузку, і ми удвох догнали Фіалку. Я вийняв з кишені окрасець хліба, і вона нас підпустила. Іса одним помахом накинув їй на шию зашморг, віддав його кінець мені, а сам побіг навздогін за Циганкою. Ми з Фіалкою потрюхикали слідом, і я міцно тримав мотузку, щоб лошадина ненароком не вирвалася.

На невисокому пагорбі гарцював молодий рослий жеребець і тихо іржав. Циганка прямувала до нього, відповідаючи таким самим іржанням. Іса зупинився перед пагорбом, присів і показав мені, що нам треба трохи почекати.

Циганка і жеребець обнюхалися, а потім зникли за пагорбом, наче заховалися.

– Тепер я туди, абход, – показав Іса. – Буду атганять жеребець. А ти тихо іди с маленькая лошади і зові кабилу.

Іса зірвався з місця і мухою помчав уперед. Я з Фіалкою обійшов пагорб. Віддалік у неглибокій западині пасся табун кобилиць з кількома лошатами. Циганка і жеребець опинилися між мною і табуном. Вони знову обнюхували одне одного й зрідка іржали.

– Циганко! Циганко! – погукав я.

Почувши мій голос, жеребець стріпнув гривною і повернув голову до табуна. Саме туди мчав Іса. Кобилиці нашорошилися, збилися до купи, загородивши лошат. Жеребець ударив копитом і почвалав до них. Циганка затупцяла ногами і намірилася рушати слідом.

– Циганко, стій! Чуєш, Циганко! – загорлав я так, наче мене різали, аж Фіалка злякалася й озвалася тонким голоском.

Чи то мій навіжений крик, чи Фіалчин голос так подіяли, але Циганка зупинилася і навіть на пів корпусу повернулася в мій бік.

У цей час жеребець уже погнав свій табун у степ. А Іса опинився між табуном і Циганкою, перегородивши їй шлях. Циганка подивилася услід своїм вільним родичам, а потім розвернулася і тихою ступою рушила до мене (чи до Фіалки?) назустріч. Я полегшено перевів подих. Іса наближався до нас повільно, боячись сполохати Циганку. І тільки коли я взяв її за вуздечку, він прискорив ходу.

Невдовзі ми були біля своїх возів.

– Слава тобі Боже! – сказав дід і заходився кріпити на Циганчиних ногах міцні пута з сириці. – Ахмет каже, що тут водяться здичавілі коні. І жеребці відбивають людських кобил.

– Це дякувати Ісі, – сказав я. – А то б ми шукали вітра в полі.

– Дякую, парубче! – сказав дід і міцно потис руку Ісі, аж той зашарівся наче дівка.

Перед Перекопом я помітив праворуч суцільну, неймовірну рівнину.

– Діду, дивіться, який степ!..

– То не степ. То море.

– Отаке рівне?

– А чого йому бути кривим?

– Я подивлюся!

– Одна нога тут, друга там.

– Добре!.. Іса – гайда зі мною?

Іса повернув голову до батька. Той кивнув головою. Ми помчали удвох як два молодих лошака і невдовзі були біля води. Я черпнув жменю води і покуштував. Вода була солона й гірка. І її було так багато, що перехоплювало подих. Я походив по теплій воді, умився, і ми вернулися назад. Ще довго оглядався: ціле море солоної води! Це вам не матвіївський ставок!

На Перекопі нашому возу визначили на око вагу і видали квитка. За цим квитком ми мали оплатити тут вартість солі на зворотному шляху. Через кілька верст у селі Армянський базар наші шляхи з Ахметом та Ісою мали розійтися, але перед тим Ахмет і дід вирішили побазарувати, а нас з Ісою залишили стерегти вози.

Знічев'я я почав розпитувати Ісу:

– Як оце називається, Іса? – я показав на його взуття: дерев'яна підощва, яка трималася на нозі завдяки сириці.

– Башмак.

– Ти диви. І в нас є таке слово. А я взутий у постолі. Дивися.

– Пастали?

– По-сто-ли!

– Ето чарик.

– Добре, хай буде чарик.

– Чарик, чарик! – сказав Іса.

– Шапка! – показав я на свою голову, хоч був без шапки. Але Іса зрозумів і відповів:

– Калпак!

Шапка не дуже схожа на калпак, але хай буде калпак-гречка, аби не суперечка.

– А оце, – я показав ногою на кінський кізяк: – Кізяк.

– Кізяк, кізяк, – закивав головою Іса.

– Ти диви, – сказав я. – Кізяк скрізь кізяк.

– Штани. – Я показав я на свої суконні штани.

– Шальвар, – сказав Іса.

– Майже шаровари, хоч і не шаровари, – сказав я і кліпнув оком: – Око!

– Кьоз, – відповів Іса.

Тут я мимоволі згадав Наталку і її очі: одне око – кьоз, а два ока – кьози? Ні, це вже схоже на кози, не те...

Я кивнув на татарську дівчину, яка проходила повз нас разом з матір'ю:

– Дівчина.

Іса довгенько думав, поки допетрав, що я питаю, і врешті сказав:

– Киз.

Значить, Наталка – киз. Кизочка. Ще краще – кізочка... Мої спогади про кізочку Наталку перервало несамовите горлання нашого півня, який смикався на мотузці під возом, намагаючись добратися до кінських кізяків.

– Оттакий півень! – похвалив я нашого Кукурікала і трохи прибрехав: – Німецького півня мало не вхекав. Аж пір'я з того летіло. Тільки горлає, буває, серед ночі, коли найдужче хочеться спати.

– Пі-вен, – повторив за мною Іса, підійшов до воза і спробував погладити Кукурікала. А той дзьобонув хлопця по руці.

– Шайтан! – скрикнув Іса.

– Ше й який шайтан, – погодився я. – Його краще не зачіпати, бо він без курей геть дуріє.

На сусідньому возі лежали кавуни і дині. Я тицьнув пальцем у кавун:

– Кавун.

– Карпиз, – переклав татарською Іса.

Я тицьнув пальцем у диню:

– Диня!

– Кавун, – відповів Іса.

– Та ти все переплутав, – обурився я. – Оце карпиз, а це диня!

Іса похитав головою, не погоджуючись зі мною.

– А тютюн? – Я на мигах показав, що нібито набиваю люльку тютюном і пускаю дим.

– Тютюн, – сказав Іса.

– Отакої, – здивувався я і загукав до діда, який вертався до воза. –

Діду, діду!

– Чого ти репетуєш як німий? – озвався дід.

– Я не німий!.. А тютюн татарське слово!

– Ото новина.

– Ви шо, знали?

– Може й татарське, а може й ні.

– От ми тут балакаємо з Ісою по-татарськи, – пояснив я діду, – то виходить, що в нас багато однакових слів.

– А що тут дивного? Віками живемо по-сусідськи, бува й позичаємо один в одного... У тому числі й слова.

– Тільки вони «диню» з «кавуном» переплутали!

– Аби не грішне з праведним. Одчепися. – Дід одвернувся і знову пішов базарувати.

Я пошепки спитав Ісу, показуючи на мигах, наче я затягуюся і пускаю з рота дим:

– Куриш?

– Тютюн ічмек? – спитав він.

Слова «ічмек» я не зрозумів, але припустив, що воно стосується мого запитання. Я ще тихіше спитав хлопця, тикаючи в нього пальцем:

– Ти – тютюн ічмек?

Іса озирнувся на свого батька і похитав головою: ні.

– Брешеш, – сказав я. – Кожен хлопець завжди трохи «тютюн ічмек».

Іса м'явся як дівка, і я здогадався, що він теж трохи «тютюн ічмек», але батько, мабуть, теж крутить за куріння вуха, тому він і не признається.

Тут я згадав про свої скарби, дістав з воза підзорну трубу і подав Ісі. Спочатку він приставив її до ока наверх, не тим кінцем, потім довго водив нею навкруги, аж поки не навів на мене, і я показав йому язика. Іса злякався і мерщій віддав підзорну трубу.

Тоді я витягнув сикретну карту, розстелив на возі і почав пояснювати:

– Дивився. Оце звідси ми приїхали. Бачиш Єлисавет? Тут баба Галя живе.

Іса похитав головою: ні, не бачу.

– Тю, та ось. Далі річка Інгул, Давидів Брід, потім Берислав і Каховка. А тут Дніпро, – водив я пальцем по карті. – Це – Перекоп.

Почувши слово «Перекоп», Іса радісно закивав головою:

– Оркапи, Оркапи.

– Може й Оркапи, а по-нашому Перекоп. Оце море. Тут Севастополь.

– Ахтіяр, – сказав Іса, придивившись до карти.

– Хай буде гречка. А тут Євпаторія.

– Гезльов, – сказав Іса.

– Який Гезльов, коли осьо написано по-хранцузьки чи по-англічанськи, шо Євпаторія?!

– Гезльов, – стояв на своєму Іса. А потім показав на карті місто Варну, і провів пальцем лінію до неї від Євпаторії.

– Поїдеш у Варну? – недовірливо спитав я.

– Скора будем туда плить, – сказав Іса. – І все будем плакать.

– Чого?

– Плакать за родной земля.

– Так не їдьте, лишайтесь! К бісовому батьку ту Варну.

Іса розвів руками:

– Прощай, Кирил...

Я так ні бельмеса і не второпав, чому вони замість радити такій подорожі, – плакатимуть? Розпитати його до ладу мені забракло знань татарської мови, і я переключився на арифметику.

Виявилось, що «один» це «бір», «п'ять» – «беш», «десять» – «он», а «п'ятнадцять» – «он беш». Тобто, якщо скласти разом «10» і «5».

Я потикав себе пальцем у груди і сказав:

– Мені – скоро «он беш» років. А тобі?

– Тоже «он беш», – сказав Іса.

– Так ми однолітки!

На radoщах я витяг рогатку і показав Ісі свою вправність. Оглядаючись, щоб не помітив дід і не відкрутив вуха, я сушеною вишнею вправно поціляв у курей, які порпалися поблизу в кізьяках. Іса зацікавився моєю зброею, і я, з деяким жалем, але віддав її своєму новому знайомому:

– Бери.

– Бахшиш? – спитав Іса.

Я не зрозумів його і сказав:

– Бери, поки даю.

– Якши! – сказав Іса, поліз у кишеню, витягнув звідти мідний хрестик на шовковій нитці і простягнув мені: – Бахшиш! Тебе.

Я взяв хрестик у свої руки. І не повірив своїм очам. Це був батьків хрестик.

– Де ти його знайшов, Іса?!

– Там. В Каховка.

Я помчав до діда:

– Діду! Дивіться!

Дід повертів хрестик у руках.

– Звідки?

– Іса подарував. Десь у Каховці знайшов.

– Треба побалакати з Ахметом, – насупився дід.

Ми підійшли до Ахмета.

– Це що, Ахмет? – сказав дід, показуючи хрестик.

– В Каховка взяв, – сказав Ахмет. – Кагда прадавал шерсть – пакупатель даплатіл, чтобы я прадал дешевле. Я прадал, а он дал крестік.

– Це хрестик мого зятя. Він місяць тому пропав у Каховці.

– Беда, – сказав Ахмет. – Большой беда.

– Це той чоловік, який з вами торгувався? – устряв я в розмову.

– Да. Такой настирний. Угаваріл меня.

– Більше нічого в нього не було?

– Не знаю. Нам не предлагал.

– Все, – сказав дід. – Вертаємося, Ліксандре.

– А сіль?

– Уже не до соли, – відмахнувся дід.

На прощання Ахмет подарував нам тук шерсті. Дід запропонував гроші. Ахмет не взяв і почав ображатися. Тоді дід нишком, коли Ахмет на хвилю відвернувся, віддав гроші Ісі й наказав, щоб той віддав їх батькові, коли нас не буде видно.

Ми рушили назад. Я зрідка оглядався. Ахмет та Іса довго дивилися нам услід, аж поки ми не зникли за поворотом. І щоразу, коли я оглядався, Іса махав мені рукою, і я відповідав йому тим самим.

Розділ одинадцятий

Вихор приносить сарану. – Пожежа. – Три шляхи на вибір. – Зоряне небо. – Сон.

Попереду на шляху затанцював вихор – спочатку несміливо, присідаючи до землі, а далі всмоктав у себе пил, піднявся вгору й шугонув ген у степ. Спочатку він скидався на довгого худого дідугана. А потім перетворився у крилатого дракона, який розпростує свої крила над степом.

– Діду, а правда, що коли вихор здіймається в небо, то це нечистий справляє своє весілля?

– Як у степу – не знаю. А в морі якщо появився вихор – жди шторму. А шторм це тобі чисто як чортове весілля.

– Страшно?

– Трохи. Коли не зайнятий службою.

– А як капітан у морі знає, куди йому треба пливти, де завертати?

– У нього є така штука – компас. Він показує напрямки світу.

– А правда, що вітер можна вбити, якщо кинути в нього ножем?

– Візьми кинь.

Я взяв ножа і кинув. Вітер не вмер. Навпаки, здається, став ще рухливіший і верткіший.

– Ну шо, – сказав дід. – Потрапив пальцем у небо?

– Та я й не дуже цілився, – відповів я.

Шукаючи в траві ножа, я натрапив на комах, які нагадували коників. Вони прилітали з вітром, падали в траву і знову злітали. Їх були десятки, а може й сотні. Я спіймав одну і приніс дідові:

– Дивіться, який коник!

Дід здивувався:

– Та це сарана. Це така погибель, що плодиться хмарами і пожирає все до цурки.

– А чого ж її в нас нема?

– Вона водиться тільки в теплих краях.

– Не кусається?

– Не бійся, людей вона не їсть, тільки зелень, – сказав дід і додав: – Шось мені не подобається цей вітер. Наче з димком.

Я прийняхався. Справді, разом з пилом вітер приніс якийсь новий, тривожний запах. Циганка теж була неспокойна. Коли ми стали на короткий перепочинок, вона не кинулася до паші, як завжди, а гарцювала на місці, розмахувала хвостом і форкала, роздуваючи ніздрі.

– Може знову виглядає жеребця? – сказав я.

– Навряд. Вона шось чує.

– А чого коні форкають, коли пасуться?

– Подумай сам.

– Шось у ніздрю потрапляє?

– Шоб не потрапила якась кузька ні в ніздрю, ні в рота. Так їх відганяють.

- Так Циганка ж зараз не пасеться.
- Значить почула якийсь запах. Вітер приніс.
- І ховрашки поховалися. А вранці їх було повно.
- Та ото ж, – сказав дід, пильно вглядаючись у далечінь.

Запах диму ставав відчутнішим. А невдовзі досі чисте небо заповнилося білими клубами і потягло гаром. Фіалка, яка зазвичай пленталася ззаду, тепер тулилася до матері або йшла поруч зі мною.

Я видерся на воза і почав розглядати обрій у підзорну трубу. Попереду, перетнувши нам шлях, пробігла лисиця; шмигнув заєць, а потім пронеслася зграйка сарн. Вище в небі постійно пролітали сірі гуси, качки і навіть журавлі. Поміж клубами диму, який наближався, я помітив окремі сплески вогню.

- Діду! Там щось горить! І рухається в наш бік.
- Не репетуй. Я знаю.
- Що ж робити?
- Думати.

Дід теж виліз на воза і розглянувся довкола. Пожежа наближалася з правого боку і мала перетнути нам шлях.

– Так, Ліксандре. У нас три шляхи. Повернути назад, куди не дістане дим і там переждати. Або звернути ліворуч, де на солончаках нема трави. І там пересидіти. Правда, наковтаємося диму... І як поведеться Циганка й лоша?

- А третій шлях? – нетерпляче сказав я.
- Третій – галопом уперед, щоб проскочити попід носом у вогню.

Що ти скажеш?

- Шмигнути попід носом, – не замислюючись сказав я.

– Я так і знав... – посміхнувся дід. – Тоді робимо так. Я на возі, стримую Циганку, щоб не злякалася і не звернула з цього шляху. Ти бери батога, злізай з воза і ззаду підганяй Фіалку, щоб не відстала. Бігти доведеться кілька верст. Второпав?

- Аякже.
- Тоді з Богом!

І ми помчали.

За мить дим стелився над нашими головами і затулив сонце. Циганка злякано хропла, але дід міцно тримав віжки і не давав їй збочити у степ. Дихати ставало дедалі важче. Я кашляв, але біг. Фіалка почала стомлюватися. Я мусив її підганяти й потроху сам відставав від воза. Дід озирнувся й гукнув:

- Держися. Ще трохи. З версту.

Ого, подумав я, нічого собі трохи, але водночас збадьорився, бо тепер знав, скільки ще бігти. Нарешті, коли в мене почали заплітатися ноги, попередку завиднів просвіт, і я зрозумів, що ми таки проскочили.

Ми так стомилися, що, стаючи на нічліг, навіть не варили собі їсти, а пожували сала з сухарями, запили водою і попадали спати. Проте сон після такої пригоди чомусь не брав.

- Діду, а що то за кам'яні хвігури, бува, стоять у степу?

– Різне кажуть люде. Одні, шо то могили наших пращурів і козаків. Другі кажуть, шо за царя Гороха люди жили у темряві. Потім з'явилося світило. Люди перелякалися і плювали на нього зі степових могил. Бог їх прокляв, от вони й скам'яніли навіки.

– Тю, нашо плювати на сонце?

– Погибель його зна. Людина інколи таке робить, шо і в голові не вкладається.

– Діду, диви, Чумацький шлях над нами! Показує на Крим.

– Бачу. А оно там Великий Віз. Бачиш сім зірочок – четверо коліс, а поруч троє коней? Між крайнім переднім конем і другим конем – маленька зірочка. То вудила. Коли вони перетрутяться, тоді й кінець світу. Так кажуть старі люди.

– А коли це буде?

– Цього ніхто не знає. Зійде вогонь небесний і все спопелить.

– Шо ж тоді буде, коли нічого не буде?

– Темно буде.

– Як у погребі?

– Темніше. Не буде ні сонця, ні зір.

– Куди ж воно все подінеться?

– Хтозна. Може, перейде в інший світ, кращий.

– І Чумацького Шляху не буде?

– Нічогісінько. Тільки пільма пільмою.

Я задер голову вище, намагаючись уявити суцільну пільму. Але зірок у небі було як маку і годі було повірити в те, шо раптом усі вони згаснуть.

– А он ще один віз, менший.

– То таки і є Малий Віз. А є ще Дівка з відрами. Придивися: віночок на голові, руки на коромислі, серце. А трохи збоку і віддалік – Криниця. Такий квадратик і журавель стирчить. Туди Дівка ходить по воду. А вище Дівки – Хрест.

– Бачу, – сказав я. – І Дівку, і Криницю, і Хрест!

– Є ще сузір'я Пастух, але його видно тільки весною. А Борона – п'ять зірок укупочці, як зубці. А Квочка – одна велика зоря. Біля неї кілька меншеньких, ідуть слідом за більшою, як курчата за квочкою.

– А Бог нас бачить?

– Аякже.

– А вночі?

– Йому байдуже – день чи ніч.

Я дістав підзорну трубу і наставив на небо. Зірки стали ближче. Але Бога ніде не було. Мабуть він десь вище, подумав я, але про свої сумніви промовчав. Натомість спитав:

– То він ніколи не спить?

– Мо' й спить, – замислився дід. – Коли йому треба. Але все одно все бачить.

– А якщо заховатись на горищі?

– Він не тільки крізь стріху, а й крізь землю бачить, – сказав дід. – Надто, коли ти шкоду робиш.

– Та я трошки...

– Звісно. Коли ти спиш – то сущий янгол.

– А ви бачили янголів?

– Бачив, як поранило. Перед очима пурхали. Може хотіли забрати з собою та передумали. М'ать, ще не прийшла тоді моя година.

– А які вони? На дівчат схожі чи на хлопців?

– Не роздивився.

Я знов узяв у руки підзорну трубу. Янголів на небі не було. Зате я помітив, як яскраво черкнувши небо, донизу полетіла зірка.

– Бачили, діду?!

– То душа чиясь згасла.

– І наші зірки десь на небі?

– Десь є. Але ми їх не побачимо.

– А Фіалка? – спитав я, хоч насправді подумав про Наталку.

– Яка Фіалка? Кобила?

– Зірка, діду!

– Не знаю. Може і є.

– А хто їх називає іменами?

– Вчені люди.

– Треба назвати одну зірку Фіалкою, – сказав я, знову думаючи про Наталку.

– Та хоч кочергою, – позіхнув дід. – Спи вже.

Уночі мені приснилася Наталка-фіалка. Вона йшла, як пливла, нічним небом з відрами на коромислі до криниці й посміхалася до мене, а дід сварився кочергою.

Розділ дванадцятий

Знову Каховка. – Пошуки слідів. – Корсунський монастир. – Зустріч з рибалкою. – Були козаками, а стали кізяками.

Продавця в Каховці ми знайшли швидко. Він крамарював у крихітній крамничці наприкінці базару.

– Твій товар? – спитав дід, показуючи хрестика.

Крамар кинув швидкий погляд на хрестик і насторожився:

– А шо?

– Я ку: ти продав?

– Може і я. А може й ні.

– Ми знаємо, шо ти. Кажи, де взяв? – підступився дід. – А то всю душу витрясу.

– Цур тобі! Таких хрестиків, як гною.

– Це срібний хрестик. Я його впізнав. Це хрестик мого зятя.

– Ну та шо? Чого ти причепився?

– Нам треба знати одне: де ти його взяв?

Крамар озирнувся, почухався, стишив голос:

– У чумака купив.

– Який він з себе?

– Чумак як чумак.

– Кажи, бісова душа!

– Цибатий, чорнявий...

– І шрам від ока до вуха? – не втерпів я, починаючи здогадуватися.

– Еге ж, – сказав крамар. – То ви його знаєте?

– Здогадуємося, – похмуро сказав дід. Ми презирнулися. Не було жодного сумніву, що це був Гайдук.

– І кісточки на його руках кровили, – розбалакався крамар. – Мабуть, перед тим з кимось чубився. І синець під оком. Ударився об одвірка, каже. А які у степу одвірки? Хіба шо в корчмі?.. Він ще й чоботи мені сватав.

– Де вони?

– Я не взяв, на бісового батька вони мені? Каже, знайшов на березі. Хто б це кинув чоботи на березі? А другого дня тут питали зниклого чумака.

– На березі, кажеш?

– Тут, недалеко. На березі, – закивав головою крамар.

Ми подалися на берег, але ніяких батькових слідів, звісно, не знайшли. І не дивно – за місяць тут проїхали сотні возів.

– Поїдемо униз по Дніпру, – сказав дід. – Може, щось знайдемо...

Що ми знайдемо – він не договорив, а я не наважився перепитувати. Шлях униз уздовж Дніпра петляв серед озерець і боліт. Колеса по ступиці⁴⁰ грузли в піску, ми пленталися за возом, і Циганка насилу тягла порожнього воза.

⁴⁰ *Ступиця* – центральна частина колеса з гніздами для спиць і отвором для осі.

Ні в селі Британи, яке перше трапилося на нашому шляху, ні в Анисимівці ніхто нічого не чув. Але згодом нам поталанило. Місцеві чабани згадали, що кілька тижнів тому до Корсунського монастиря прибився якийсь бідолаха... Зажевірла надія, і попри втому, ми заквапилися далі.

За годину вже стукали в монастирську браму. На порозі постав статечний монах з гирлигою⁴¹ в руках.

– Доброго вам дня. Ми шукаємо чоловіка, який прибився до вас, – сказав дід.

– Був такий. Ледве ноги переставляв. Тижнів зо два лежав, марив, поки не відпоїли травами. А коли прийшов до тями, то пригадав, що його звати Данило.

– Авжеж, Данило!

– Казав, що перед перевозом у Каховці пішов з земляком на Дніпро купатися. А далі нічого не пам'ятає.

– Де він зараз?

– Позавчора відправили в Олешки до фельдшера.

Ми раділи. Батько живий. І ми його знайдемо! Дід тицьнув монахові копійчину, перехрестився, і ми подалися на Олешки.

– Пам'ять, дасть Бог, вернеться, – сказав дід. – Головне – живий... Гайнемо в Олешки, а звідти через Херсон і Миколаїв – додому.

– Треба наздогнати. Бо Гайдук десь його підстереже!

– Не вчи вченого їсти хліба печеного, – буркнув дід.

Від Корсуня до Олешків піщаний шлях був ще важчий, а край геть дикий. Хіба що десь на видноколі мріли поодинокі хутірці та блукали отари овець. Кілька разів прямо на дорозі траплялися змії, і я злякано попереджав про них діда. Але дід щоразу мене заспокоював: «То жовтобрюхи. Вони не отруйні. Але можуть вкусити або злякати коня».

Я тримав Циганку за вуздечку так, щоб вона не змогла побачити плазуна; ми звертали на узбіччя й обережно об'їздили жовтогарячий клубок, який при нашому наближенні щоразу згортався в бублик. Фіалка тулилася до матері з другого боку, наче теж відчувала небезпеку.

Біля Козачих Лагерів стали на вечірній спочинок коло рибалчиної хижки. Рибалка пригостив нас навдивовижу великими і смачними динями. Дід налив по чарці «штрафної». Зайшла мова про минувшину. Я довго, поки не почав дрімати, слухав їхню розмову. Говорив, правда, здебільшого рибалка, якому вочевидь кортіло з кимось побалакати.

– Казали наші діди, що тут на хуторах довкола Олешків жили колись вільні люди. А потім з'явився панський економ. І сказав: це вже панські землі. І всіх без розбору позаписував у «ревізію», у тому числі й козаків з усім сімейством. Коли восени дехто з них надумав перейти на інші землі, економ зайняв їхню худобу. Мовляв, хто де живе – там і повинен лишатися. І, крім усього, – відбувати панщину. Люди послали своїх виборних в Олешківський суд. Приїхав суд з донами. Так у нас називають донських козаків. Зігнали людей нагаями докупи. Тут ми й довідалися, що,

---

⁴¹ *Гирліга* – ціпок, часто загнугий на кінці, яким користуються пастухи.

коли писалася ревізія, ми повинні були подавати бомагу на вільні землі. А оскільки люди цього не зробили – стали кріпаками.

– Чого ж не подавали бомаги?

– Хто ж знав? Ніхто ж нам – ані мур-мур... Хто з козаків казав, що це обман, – тих дони прив'язували до лави і били лозою, доки не корилися. Так вільні люди й поставали панськими...

– Тепер же воля, – озвався я.

– А нашо вона мені тепер – старому? Уже, хлопче, доживатиму віку, як є. На хліб-сіль рибою зароблю.

– А де тут жили козаки?

– Це далі, в Олешках, – відповів рибалка, – І я раніше там жив. Коли був малий, то разом з хлопцями пасли овець у лозах і знаходили, бува, на місці Січі то копійки, то наконечники до списів. Траплялися й хрестики, черепки від мисок. А черепи як гарбузи валялися.

– А зараз що там?

– Нема нічого, синку. Все вітрами розвіяло, все пісками замело. Нікому воно не треба.

– І нам усім пам'ять одібрало, наче вітром видуло, – сказав дід.

– Ваша правда, – погодився рибалка: – То може, пом'янемо наших прадідів?

– Не завадить, – сказав дід, налив ще по чарці штрафної, а я нарешті непомітно заснув.

Попрощавшись уранці з гостинним рибалкою, який на дорогу дав нам динь і кавунів, ми подалися до Олешок. Шлях, як і скрізь від Каховки, був грузький і плутаний. Зо два рази у високих лозах ми заблукали. Таким побитом набрали на залишки козацького кладовища.

Я перечитував написи на похилених хрестах і здивав поховання, де на хресті було вибито: *«Здес опочиває раб Божий Кирило козак куреня Медведовского преставився року 1719 місяця ноября дня 29»*.

– Діду, а тут теж якийсь Кирило з Медведівки похований!

Дід зупинився перед похиленим хрестом, скинув шапку, вклонився і сказав:

– То мій прадід. А твій прапрадід.

– Наш родич?... Аж в Олешках?

– Козакував тут разом з медведівцями.

– Скільки ж йому було?

– Дід розповідав про нього, що помер він не старий, років сорок було.

– Так ми шо, козацького роду?

– А ти як думав? Багато люду тоді козакувало.

– А де ж тоді всі козаки поділися?

– Чув, як тут дони людей закріпачували? Так і в нас. А потім пани продавали село одне одному разом з людьми як худобу.

– І ніхто не взявся за шаблю?

– Перевелися такі лицарі.

– А гайдамаки?

– Хіба шо гайдамаки, останні відчайдухи. І все завмерло. М'ать, навіки...

– А ми?.. Хто ми?

– Як хто? Люди.

– Всі люди. Але от є німці, татари, москалі. А ми?

– Колись були козаками, а тепер, кажуть, шо ми хахли. Чи малороси.

– А хіба ми малі ростом? Он ви який високий. І я ще виросту!

– Діло не в рості.

– А в чому?

– Так як його сказати... Вчені люди скажуть, шо, наче, є малороси, є великороси, – це ті, шо по-московськи балакають, – і білоруси. А разом, наче, вони один православний народ.

– Так і молдавани православні. Вони теж один народ з нами?

– Та ні.

– А чого?

– Бо вони говорять не по-нашому.

– Так і москалі говорять не по-нашому. І одягаються не так, як ми.

– Та воно так. Але, бач, учені люди правлять свої. Дехто, правда, почав говорити, шо ми українці. Бо живемо на Україні, і мова наша українська. Може й так, може й ні – я не знаю. Я тобі ку, Ліксандре, шо треба вчитися, тоді знатимеш, хто ми. І нам, темним, розкажеш.

– Та я хіба шо?.. Але малорослим я шось не дуже хочу. Краще вже козаком. Або українцем.

– Були козаками... А стали кізяками. – Дід махнув рукою, взяв уламок хреста і поклав на воза. – Візьму додому, хоч така пам'ять буде...

В Олешках знайшли фельдшера.

– Нам сказали, шо до вас доправили больного з Корсунського монастиря, – сказав дід.

– Як його хвамілія?

– Приймак, Данило Сидорович.

Фельдшер розгорнув шнурову книгу, поводив пальцем і відповів:

– Був такий. Подався на Єлисавет через Херсон.

– Коли?

– День тому.

– О, та ми його можемо догнати, – зрадів дід.

– Можете, бо він геть слабий. Я нараяв йому проситися до чумаків, щоб підвозили. Бо сам пішки не дійде.

Розділ тринадцятий

Херсонська пристань. – Кантоніст Михайло Балагула. – У діда є син? – Дядько Михайло їде з нами. – Компас.

Олешківський стерновий вправно причалив своїм дубом праворуч від міської пристані, обліпленої барками і шаландами. Спочатку вивели Циганку та Фіалку, а потім виштовхали воза.

Вище по течії Дніпра, ближче до корабельні, згортаючи вітрила, приставали і розвантажувалися дуби з кавунами, динями, капустою, цибулею, морквою, огірками, баклажанами і виноградом. Аж не вірилося, що люди можуть стільки з'їсти. Ближче до центру пристані пришвартувався пароплав «Гусар». Біля нього товпилися пасажери. Особливо багато було жінок – і всі вбрані яскраво, по-городському.

– Куди цей корабель?

– На Одесу, – сказав дід.

– Без вітрил?

– А в нього парова машина, як на чугунці.

– Такий, як у Бериславі?

– То буксир, така собі робоча конячка. А цей, бач, який – по морю може ходити.

– І не тонуть?

– А чого їм тонуть?

Ми рушили вулицею, по якій обабіч тягнулися крамнички з чавунними і металевими виробами. Потім почалися галантерейні та бакалійні лавки. Крамарі стовбичили на порогах, закликаючи покупців. Я задивився на молоденьку дівчину в татарському костюмі і з десятками косичок, грайливо прикритих зверху червоною шапочкою.

– Хто це?

– Караїми, – сказав дід. – Такі кримські євреї. Хоча вони й не зовсім євреї. З Криму поприїжджали.

– А це? – Я кивнув на майдан, зайнятий хлібними коморами, рядами з глиняним посудом, металевими лавками і халабудками з дрібним товаром: чобітьми, картузами, шапками, сорочками, меблями.

Західна сторона майдану була повністю заставлена комірчинами з харчами.

– Привоз, херсонський базар, – відказав дід.

Серед гір продуктів вбирали око плоди оранжевого і жовтого кольору.

– Шо воно таке?

– Апільціни і лимонні яблука.

Я так жалібно скривився, що дід зрозумів мої бажання без слів і дав п'ятака.

– Купи апільцін. Тільки не переплутай, бо вони різні на смак.

Не дослухавши діда я помчав купувати і, нічого не перепитуючи в крамаря, сказав:

– Мені апільцінів і лимонних яблук.

Крамар дав мені один апільцін і одне лимонне яблуко.

– Так мало? – здивувався я. – У нас за такі гроші дають відрами.

– Тут тобі не там. Це заморські фрукти. Їх везуть здалеку, для панів, у яких водяться гроші, – пояснив крамар.

Вертаючись до діда, я не втримався і впився зубами в лимонне яблуко. І так скривився, що насмішив діда:

– Шо, далеко видно?..

Я, кліпаючи очима, з яких котилися сльози, пережував таки відкушений шматок і ковтнув, а решту намірився викинути. Дід мене спинив:

– Не викидай. Його з медом можна з'їсти... Їж апільцін. Та спочатку шкіру облущ, а тоді і розбирай його на часточки.

– А ви?

– Обійдуся, – махнув рукою дід.

Апільцін виявився смачним і солодким, і я одразу забув про кислоще лимонне яблуко.

– А куди ми зараз?

– Пошукаємо Балагулу, земляка з Любомирки. Десь тут кравцює.

На бульварі нам трапився великий пам'ятник: дядько з вінком на голові.

– Хто це? – спитав я.

– Потьомкін. Царицин слуга.

– Генерал?

– Мо', й шось більше. Велике цабе. Цариця йому тут стільки козацьких земель пороздавала, шо ого.

– Нашо йому ого?

– Людям завжди всього мало. Шо багатший, то більше хочеться.

Наприкінці вулиці я перший помітив вивіску з написом «Портной Балагула».

– Діду, дивися.

– О, це він. Тпру, Циганко.

Дід передав мені віжки, а сам зліз із воза й постукав у підсліпувате віконце. Рипнули двері і на порозі з'явився літній єврей з костуром.

– Чіво жилаіте, гаспада? – спитав він.

– Пообідать у тебе жилаємо, – сказав дід.

– Здесь не трахтір, любезний, – сказав єврей і намірився зачиняти двері.

– Михайле, не впізнаєш, бісова душа? Чи придурюєшся? – обурився дід.

– Ета ти, Приймак? – недовіливо спитав єврей.

– Ета я, – хто ж іще? Зі своїм онуком Ліксандером.

Вони щиро обнялися. І так стояли довгенько, поплескуючи один одного по плечах, здається, навіть сльози заблищали в обох на очах.

– Как ти тут ачутілся?

– Шукаю тестя. Мав вчора-позавчора їхати через Херсон. Хочемо догнати.

– Успесте!.. А пака прахадіте, очень рад, очень.

Балагуліна хата складалася з двох малесеньких кімнаток і вузького коридору. Судячи з начиння, перша кімнатка правіла за вітальню й кухню, у другій стояли табуретка, вузеньке ліжко під стіною, великий стіл, а на ньому красувалася новенька швацька машинка «Зингер». Дядько Михайло спочатку показав нам швацьку машину:

– Ета мая карміліца. Недавно пріввоз із самой Адесси. Чудо, а не машинка. Немецкая.

Потім у першій кімнаті ми сяк-так умостилися за столом, дід дістав свої харчі й суліюку з горілкою, дядько Михайло додав до них свої харчі, і ми усмак пообідали.

– Ти так і не був удома? – спитав дід після третьої «казьонної» чарки.

– Нет. После таво, что са мной сделалі – нікаво не хочется відеть.

– А мати? Вона тебе й досі жде.

– Жива?

– Ворушиться. Недавно бачив її. Бідкається за тобою, блудним сином.

Дядько Михайло зашморгав носом, вийшов у коридор на якусь хвилину. Повернувся з червоними очима. Я дивився на нього, на діда, нічого не розумів, але питати не одважувався.

– Гайда з нами, Михайле.

– Нужна падумать.

– Думай. У тебе розумна макітра.

– А ти как, Мітрафан?

– Та как? Потроху. Пасічнікую. Бо в степу з мене, з сухою рукою, ніякого толку.

– Женілся?

– Ні з чим женитися.

– Как ета?

– Бо поранений не тільки в руку, а й у пах. Несправний як мужчина.

– Ета ж нада такое! Не прідумиваєш?

– Лікарі сказали після опирації... Ти гляди, нікому ж не ляпни, бо сміятимуться...

– А чево смеяться? Ета жизнь.

– Та різні люди бувають. А хто ще й скаже – кара за гріхи молодості.

– Какіє ещо грехі?

– От тобі так все зразу й розкажи... У кожної людини – свій гріх... І своя кара за нього.

– Шото я не панімаю... Кагда ти випісался із госпіталя і уехал, тебя спрашивала какая-то маладіца.

– Шо за молодіця?

– Тебе лучше знать, какая. Вся такая, – дядько Михайло зобразив руками вигинисту фігуру. – Всьо па тебе сакрушалась.

– То шо, виходить, лікарі помилилися?

– Наверна, раз у тебя син раділся.

– Шо-шо? – аж поперхнувся дід.

– А ти не знал?

– Звідки?

– Паєтому она тебе патом і іскала.

– Оце так... Де ж вона тепер?

– Аткудова мне знать? Ти, щитай, без руки. Я – без нагі. Не очень пабегаєш.

Приголомшений новиною, дід налив ще. Вони цокнулися, і дід бризнув рештою горілки під стелю:

– Шоб наші діти отак вибрикували!

А дядько Михайло неквапно випив чарку до дна і сказав:

– Штоби не аставалось на сльози.

– То поїдеш з нами, Михайле?

– Даже не знаю...

– Подумай. А я проїдуся. Згадаю молодість.

– І я з вами, – сказав я.

– Ні.

– Діду!

– Я тобі ку, шо ні, голубе.

Почувши «голубе», я одразу скис і більше не рипався.

Поки дід їздив, я балакав в дядьком Михайлом. Він розпитував про Любомирку, про Олександрівку, потім знову похвалився своєю швейною машинкою і взявся на ній строчити.

Невдовзі повернувся дід: замислений і мовчазний.

– Што? – спитав дядько Михайло.

– Не знайшов.

– Єслі захочеш – найдьош.

– Може... Ти їдеш?

– А на каво я брошу сваю зінгер?

– Це твою жінку так зовуть?.. Ти ж казав, шо не жонатий, – здивувався дід.

– Да, вдвайом с неї живу, – сказав дядько Михайло і погладив швацьку машину. – Баюсь адну аставлять. Сапрут. Херсон не Адесса, но і тут пално басяков.

– Візьмемо і твою машину.

– Ну, разве што так, вдвайом.

– Не мнися, як дівка на виданні. Збирайся, – сказав дід. – От якби ще тую вовни продати...

– Прададім, Мітрафан! Кстаті, какой дарогай паєдем?

– Давай через Миколаїв. Я нею добирався додому після госпіталю.

У сусідній крамниці дядько Михайло швидко продав вовну, і дід був задоволений виторгом.

– Заєдем-ка к адному челавеку, – сказав дядько Михайло, вмовившись на возі з «Зингером» і чемоданом барахла. – Я абещал ему севодня закончить работу.

Цим «гаспадіном» виявився власник книжкової крамнички. Поки він приміряв пошитий дядьком Балагулою піджак, я розглядав книжки. Їх було чимало і напевно більше, ніж у чигиринській книжковій лавці. Крім

книжок, тут продавалися канцелярські товари та інші цікаві речі: глобус, морські карти, компаси.

– О, діду, дивіться, компас.

– Бачу, що компас.

Я помацав компас і натякнув дідові:

– А в нас нема!

– У нас багато чого нема.

– А з компасом ми ніколи б не заблукали, – наполягав я.

– І без компаса не пропадем.

– Шкода, у мене немає грошей, – сказав я. – А то б купив, вам би дорогу підказував. Бо в дорозі, діду, всяке може статися. Он під Бериславом таки збочили, час згаяли. Кукурікало навіть до німців утік...

Дідові не було чим крити, і він зробив вигляд, що мене не чує. В цю хвилину з задньої кімнатки саме виходив дядько Михайло. Почувши мої слова, він затримався, а потім вийшов з компасом у руці.

– Ета тебе, Александер.

Я мовчки вхопив компас в руки. Тепер я буду схожий на капітана! І показуватиму всім дорогу!

– Він же дорогущий, Михайле, – сказав дід.

– Нічево не дарагущій, – відповів Балагула. – Хазяїн мене бил должен. Теперь ми в ращоте.

– А подякувати людині, халамиднику? – нагадав мені дід.

– Велике спасибі, дядьку Михайле! Геть забув, так зрадив!

– Ярунда, – сказав Балагула. Але по всьому було видно, що він сам був дуже радий своїй щедрості.

Поки виїхали з Херсона, дід навчив мене користуватися компасом. Тепер я знав, що норд – північ, ост – схід, зюйд – південь, вест – захід. Я дістав карту і визначив, що Миколаїв від Херсона на північному заході.

– Діду, вам треба правувати на норд і трохи на вест!

– О, бачу, тепер не пропадемо. Триматиму норд-вест. А ти – тримайся за воза, штурмане, – пожартував дід.

Розділ чотирнадцятий

Розмова з дядьком Михайлом. – Спуск корабля. – Тернівка. – Жердини для вітрила. – Фіалка – не Наталка.

До Миколаєва добиралися два дні. У дорозі дід і дядько Михайло бурхливо згадували службу, війну, госпіталь. Виявляється, що дванадцятирічного Мишка забрали в кантоністи, дякуючи старшинам місцевого кагалу, які скористалися тим, що Мишкова мати овдовіла і постояти за неї було нікому. Ображений на матір, ставши інвалідом, він не поїхав на батьківщину, вихрестився і залишився кравцювати в Херсоні.

Дід йому перечив:

– Чуєш, я тобі ку: при чому тут мати? Є припис – один кантоніст і хоч ти лоба розбий, а тре' поставити. Як не тебе, так іншого. Коли нам лоби брили – хтось питав наших матерів?

– Далжни билі брать другова, а не меня, – правив своєї дядько Михайло.

– Ти думаєш, вона не боронила тебе? Подумай своєю кучерявою головою!

– Может і так. Но всьо равно...

– Я ж її бачив, коли вернувся додому. Вона збиралася їхати тебе шукати.

– Пачему же не пріехала?

– А як це триста верст одинокій жінці?..

Вони надовго замовкли. Мовчав і я, ідучи за возом курним шляхом. Часом ми наздоганяли чумацькі валки, які поверталися з Криму, часом нас обганяли карети й підводи, запряжені вгодованими кіньми, і тоді нам доводилося ковтати пилюку, яку вони здіймали.

– Дядьку Михайле, а ви ще не забули своєї мови? – врешті перервав я тривале мовчання.

– Канешна нет.

– А як по-вашому «дівчина»?

– Што, уже женіться сабіраєшся?

– Ще ні, – сказав я. – Це я так, для науки. От по-татарски «киз», а по-вашому?..

– Мейделе.

– А кагал? У нас кажуть – робити всім кагалом, тобто гуртом.

– У нас тоже.

– Виходить, шо деякі слова у нас схожі.

– А как же. Праісхаділ взаімаабмен. Так «вечеря» стала «вечере». «Бабуся» – «бобе». Да і другіє слава, абазначающіє еду, адежду. А некатаріє наші слава перешлі к вам. Напрімер, веремія. Знаєш такое слова?

– У нас кажуть здійняти веремію.

– Вот-вот. А у нас сначала ано абазначало плач в сінагоге, кагда атмечається гадавщина разрушенія ерусалімскіх храмов і другіх еврейскіх бед.

– А як по-вашому «корова»?

– «Дку».

– Так коротко?

– Разве дліннее лучше?

– Та ні... А «шо?»

– «Вос».

– «Доброго дня!»?

– «Шолем-алейхем!»

– А «на здоров'я!»?

– «Мазел тов!»

– А «хліб»?

– «Бройт».

– О, майже як у німців!

– Да, многіє слава ідуть із немецкава. Наш народ жил в разних местах.

– Як цигани?

– Нет, Александр. У євреєв єсть своя родіна, свой язык. Даже єсть єщо адін язык – староеврейській. На ньом напісан Старий завет. Но єтот язык знають толька учьоніє люді.

– А ще євреї завжди тримаються купи. Не то шо ми, – додав дід.

– Не преувелічивай, Мітраша. А хто меня в кантаністи атправіл?

– Ти знову за рибу гроші?.. Таке у вас рідкість. А у нас!.. – махнув рукою дід. – Нам би трошки єврейської крові не завадило. Були б трохи розумніші. А були б розумніші – не були б такі бідні.

– Да вєдь і у нашево народа не все багатіє. У меня всево багатства – мая «зингер». – Дядько Михайло ніжно погладив машинку. – І карміліца моя, і паїліца...

Біля хутора Водопійного ми звернули ліворуч на Миколаїв, який простирався вздовж Інгула й широкої затоки. Переїжджаючи її дерев'яним мостом, ми помітили, що на корабельні готується до спуску новий корабель. Дід вибрав на березі зручне місце, і ми зупинилися, щоб подивитися.

Це був такий же великий корабель, які я бачив тільки на картинках у книжках. Біля нього на березі юрмилася сила-силенна людей. Трохи віддалік блищав мідними трубами чималий оркестр.

– Дивіться, на щоглі андріївський прапор, – показав пальцем дід.

– А чого Андріївський?

– Прапор військових кораблів. На честь святого Андрія.

Цієї миті оркестр ушкварив урочисту музику, і люд на причалі затих. На корабель разом зі світою зайшов пузатий адмірал, привітався з матросами, які гаркнули у відповідь і я розчув лише тільки таке: «Здра... жла... ваш... вис... прев... скоц... тво!»

Після цього генерал махнув рукою, і команда робітників зацюкала сокирами, вибиваючи підпорки. Корабель здригнувся, плавно сповз у воду, піднявши хвилю, яка дійшла аж до нашого берега. Знову grimнув оркестр, матроси і публіка закричала «ура». Я теж приєднався до них і горлав так старанно, що Циганка запряла вухами, а дід похитав головою:

– От оглашений.

Втім, я помітив, що дід сам був задоволений і побаченим, і моєю радістю.

– Діду, давайте тут ще постоїмо, – запропонував я. – Тут так гарно. І затока, і корабель. І все.

– Воно то гарно, але тут немає випасу. Та й рано ще спочивати. Пройдемо ще верст п'ять і за Соляними магазинами станемо.

– А чого вони соляні? Сіллю торгують?

– За сіль не знаю. А пшеницю продавали, коли я тут бував. Може, – вода в колодязях гіркувата, наче солоня?..

За Соляними магазинами, біля села Тернівки, стали на нічліг. Тут і далі на берегах Інгулу, що петляв широкою долиною, вже розташувалася чимала чумацька валка. Дід чемно привітався з чумаками і спитав:

– Чи не бачили на шляху чоловіка з перебинтованою головою?

– Вчора бачили, – відказав отаман, пильно оглянувши нашу трійцю.

– Пішов з київською валкою на Єлисавет.

– То ми їх доженемо за день! – зрадів я.

– Може, – погодився дід. – Бо кіньми, звісно, скоріше, ніж волами. Але все одно не скоро. Це якщо не трапиться якоїсь халепи.

– Якої халепи?

– Все може статися. Кінь підіб'ється, віз поламається, харциязки нападуть. Чи болячка звалить з ніг.

– Ех, на морі можна було б поставити вітрила! – замріявся я.

– Степ – це тобі не море, – сказав дід.

– Аби вітрила та вітер, то й степ став би морем.

– Якби вирости в роті гриби...

– Діду, а може таки поставимо?

– Де ти їх візьмеш?

– Візьмемо волові шкури.

– А як кріпити? На Мишків костур?

– Мені батько колись розповідали, що вони, коли довго стояли під Каховкою, – випрягали волів, напинали шкури і каталися за вітром.

– А де вітер? Шось не бачу.

– Буде! Він часто міняється.

– А дишло?.. Нам треба їхати шляхом, а не бавитися.

– Тре' шось придумати.

– От коли придумаєш, тоді й поговоримо.

Надвечір, коли дід з дядьком Михайлом умостилися біля вогнища, перешилили по чарці оковитої і забалакалася, я відпросився в діда скупатися в Інгулі. Правду казати, мені кортіло не так купатися, як пошукати жердин. Краще більше, три або й чотири, але й дві стануть у пригоді.

Обнишпоривши околиці, я їх знайшов.

Коли я притаскав жердини до стоянки, дід і дядько Михайло вже спали. Я обережно примостив жердини під возом і прив'язав мотузкою. Буде вітер – я покажу їх дідові!

Уночі мені приснилася Наталка, яка при місячному сяйві купалася в ставку, як ті дорослі дівчата на Інгульці у Давидовому Броді. Вона була схожа на русалку, сміялася і лоскотала мені вухо.

Я прокинувся. Наталки не було. То Фіалка смикала з-під моєї голови сіно. Я розчаровано зітхнув і знову ліг спати.

Розділ п'ятнадцятий

Під парусами. – Поламаний міст. – Гостинець з неба. – Чудний сон.

Ранок видався тихий, і вітру, як на зло, все не було. І лише коли ми від'їхали від Тернівки з п'ятеро верст, нам у спину дмухнув південний вітер. Спочатку лагідно, а потім добряче. Я стрепенувся і зіскочив з воза:

– Діду! Ставмо вітрило!

– Одчепись.

– Ви ж казали!

– Шо я казав?

– Коли я придумаю, то поставимо. Щогли вже є!

– А вітер?

– Так дме якраз нам у спину!

– Хіба це вітер? От коли я служив, ото був вітер. А це так – тьху!

Дід обернувся до мене і плюнув убік. Вітром слину понесло назад до діда, і він ледве встиг відхилитися. Я було хотів зареготати. Але вчасно прикусив язика: дід страшенно не любив, щоб з нього глузували. Почекавши, я звернувся до дядька Михайла:

– Скажіть хоч ви дідові.

– Што єму сказати?

– Шоб дозволив поставити.

– Я же скромний пасажир. Смею лі я висказивать здесь свайо мненіє?

– Ще й як смісте!

Дядько Михайло підморгнув мені і сказав у дідову спину:

– А што думаєт пачтєнный капітан етава степнова карабля, бараздящєво невідіміє волни степнова акіяна?

Почувши слово «капітан», дід полагіднішав:

– А шо? Чим не море?

– Діду, ви бачили, які щогли я знайшов у Тернівці? – нетерпеливилося мені.

– Щогли! Хіба то щогли? От коли я служив, то у нас були хіба такі щогли?.. Ковіньки це, а не щогли, – бурчав дід, але по його мові було зрозуміло, що удвох з дядьком Михайлом ми його переконали.

Ми прикрутили жердини, нап'яли обидві шкури. Циганці, щоб не лякалася, почепили шори. Спочатку Циганка не квапилася. Але коли вітер напнув вітрила, їй стало легше тягнути воза і, збадьорена моїм гейканням, вона перейшла на легку рись. Дядько Михайло обхопив «Зингер» і тільки покректував. А потім загукав:

– Стой! Стой!

Дід пригальмував:

– Шо таке, Мишко?

– Я вийду.

– До вітру, чи шо?

Замість відповіді дядько Михайло зліз, узяв у руки «Зингер» і пригорнув її до грудей:

– Ви ежжайте, я вас даганю.

– Тю. Ти при своєму розумі? – обурився дід. – Якого бісового батька!

– Я баюсь за нею... Із самої Адесси прив'оз!

Дід дістав серпа і подав мені:

– Нажни трави. Підмостимо йому, а то він справді йтиме пішки.

– Не абіжайся, Мітрафан. Но очень дарагая машина...

– Та я не обіжаюсь, матері твоєї ковінка.

Я швиденько нажав три оберемки трави, намостив її в задку, і дядько Михайло заліз у віз.

Дід рушив. Циганка перейшла на рись. Дядько Михайло сидів не ворущачись, міцно обхопивши обіруч свою «Зингер» і час від часу зводив догори очі, немов благаючи у небес допомоги. Йому було м'яко, машинка була в безпеці, але він усе одно страждав.

Ми почали обганяти окремі вози та заробітчани, що поверталися на Київщину. Позаду також лишилися панська бричка і довга чумацька валка. Батька в ній не було.

Увесь люд розглядав нашого парусного воза із роззявленими ротами.

– Діду, дайте поправувати, – попросив я.

– А степний? Утримаєш?

– Та я! Та ви!.. – Я ледь не захлинувся словами від обурення.

Дід змилювався, і я кілька верст керував нашим степовим кораблем.

З короткими перепочинками після підйомів на крутосхили, ми подолали не менше тридцяти верст. Ми вже почали наздоганяти чергову чумацьку валку, де біліла чиясь перебинтована голова. Я намагався розгледіти її в підзорну трубу, але хмара пилюки, яку підняли чумацькі вози, не дала змоги це зробити.

А тут ще й нова халепа: під двома возами, які долали ветхий місток через річку, проломився міст. Тепер усім, хто їхав за ними слідом, треба було здати назад, щоб витягти захряслі вози, і аж потім лагодити пошкоджений міст. Іншого перевозу через болотисту річку поблизу не було і незабаром на обох берегах скупчилися десятки возів.

Щоб не гаяти часу, ми швидко підобідали, дід узяв заступа й пішов до мосту допомагати. Мені ж суворо наказав наглядати за Циганкою, яка паслася з Фіалкою неподалік, і нікуди далеко не відлучатися. Почекавши, поки дід відійде, я відв'язав Кукурікала і сказав дядькові Михайлові:

– Схожу до річки, попасу його там, бо тут він боїться.

Звичний до всього Кукурікало нікого не боявся, але дядько Михайло цього не знав. Насправді я хотів просто розім'ятися після тривалої гонитви.

Одійшовши від шляху, я задер голову в ледь захмарене небо, і раптом помітив, як зі сходу вилетіла яскрава червоняста куля, підсвітила зверху хмари наче сонце й потім, ще раз мигнувши між хмарами, лопнула і розсипалася. За якусь мить слідом за нею далеко прогуркотів грім. І все затихло. Лише у небі лишилася тонка смуга сріблясто-матового кольору,

яка показувала звідки і куди пролетіла ця куля, і повітря різко запахло чимось незнайомим.

Мені здалося, що куля розвалилася недалеко, за пагорбом. Я мерщій прив'язав Кукурікала до куща шипшини і помчав нагору. З невисокої могили ген далі простирився безмежний степ. Ніде не було жодного сліду падіння небесної кулі. Вочевидь, вона впала десь далі.

Я вже збирався вертатися, коли помітив долі димок. У сухій траві лежав невеличкий камінець, і трава навколо нього куріла. Я нахилився над ним, і ледь не обпik носа – камінець був гарячий. Тоді я старанно подзюрив на нього. Камінець зашкварчав, пустив пару й затих. Я обернув його лопухом і вернувся до Кукурікала, вчасно помітивши, як півень погнався в долину, де починався хутірець.

Ага, подумав я, знову помчав до курей залицятися?.. Але на цей раз півень біг до річки. Зайняті вітрилами, ми забули його напоїти. Коли він досхочу напився, я спіймав його за мотузку і надійно прив'язав до тернового куща.

Умостившись на березі, я почав розглядати знайдений камінь. Він досі був теплий і тхнув сіркою. Я не сумнівався, що він упав з неба, разом з тією кулею, яка щезла за горизонтом.

А якщо подарувати його Наталці?.. Це ж небесний камінь! Ні в кого такого не буде – тільки в неї!.. Приїхати в село і сказати: «Це тобі, гостинець з неба...». Хоча вона може й не оцінити таку дивовижу, бо дівчата якісь не такі, як хлопці...

Вертаючись уздовж річки, я помітив, що річка тут дуже мілка. Вода доходила лише до колін, а дно було кам'янисте, тверде. Тут можна проїхати возом! Ухопивши Кукурікала, я мерщій вернувся до шляху.

Дід уже стояв біля воза й крутив головою, шукаючи мене і сердито вичитував дядька Михайла. Я надав ходи і здалеку закричав:

– Діду! Я знайшов перевіз. Отамо, вище по річці.

– Відіш, Мітрафан, парень очень любазнательний і смекалістий, а ти мене ругаєш... – сказав дядько Михайло.

– Ага, смекалістий, – відказав дід. – Надто коли робить шкоду.

Ми швиденько запрягли Циганку і подалися до знайденого мною перевозу. Щоб Циганці було легше, дід познімав з воза все, навіть дядька Михайла. Дід хотів і «Зингер» взяти, але дядько Михайло вперся:

– Я сам.

Дід не перечив, але водночас підтримував дядька Михайла, коли той шкандибав через річку, а я перевів Циганку. За нами потягнулися й інші вози.

– Бачите, діду, – запишався я. – Тепер усі сюди їдуть.

– Маладець, хлопець, – сказав дядько Михайло.

– Не перехвали його, Михайле, бо це ще той шибеник, – сказав дід, і я зрозумів, що дід уже не сердиться.

Тут я не втримався і показав свою знахідку:

– Дивіться.

Дід і дядько Михайло обмацали й обнюхали камінь.

– Що воно таке? – сказав дід.

– З неба впало, – сказав я. – Бачили, як куля по небу летіла? А потім – гур-гур!.. Куля десь далі впала, а це від неї кавалок відвалився. Мало мені в голову не влучив.

– Носить тебе казна-де, – розсердився дід. – А якби влучив? Воно ж залізне.

– Та не влучив, – виправдовувався я. – Воно трохи збоку впало.

– Та чого ж ти мені голову морочиш про голову? Хоча, якби в голову, то вона б уціліла. А камінь розколовся!

– Не преувелічай, Мітрафан, – сказав дядько Михайло. – Не папало і харашо. К таму же, он аб'езд нашол...

Уночі мені приснилося, що я дарую небесний камінь Наталці і міцно її пригортаю. І вона так пахне фіалками, що в мене паморочиться голова, а серце ледь не вистрибує з грудей... Я простягаю Наталці небесний камінь, а вона невдоволено каже: «Шо таке?» – «Ти пахнеш фіалками», – шепочу я, тулюся до неї міцніше і... прокидаюся... Це дід штурхав мене ліктем і питав:

– Шо таке?

– Приснилося.

– Спи, – сказав дід. І відсунувся.

Але не спалося. Вже світало, і ми мусили збиратися, щоб надолужити згаяний на перевозі час.

– Діду, а ви вірите в сни? – сказав я.

– Одчепися!

– А ви, дядьку Михайле?

– Сни часта бивають вещімі. Даже в Біблії аб етом гаваритца.

– Чуєте, діду?

– Чую... Якщо сняться гроші або яблука чи вишні, то битимуть. Шо тобі сьогодні снилося – яблука чи вишні?

– Та ні... Мені снилося геть інше... А вам?

– А мені якраз снилися гроші...

Невдовзі у підзорну трубу я розгледів попереду верхівки трьох десятків вітряків – передмістя Бобринця. Дідів сон був у руку: саме тут нас і скрутили чумаки.

Розділ шістнадцятий

Чумаки чи харцизяки? – «Французський шпійон». – Плани дядька Михайла. – Їхнє високопревосходительство. – Диліжанс у Миколаїв.

Чумацька валка стояла обабіч, і чумаки скося поглядали на нас, коли ми почали їх об'їжджати. Але тут передня мажа⁴² зрушила з дороги і перегородила нам шлях. Спереду і ззаду до нас підступили чумаки і мовчки почали в'язати діда.

– Показилися? – питає отетерілий дід. – Шо вам треба?

– Ви чумаки чи харцизяки? – підпрягся і я.

– Чия б мичала, – сказав старший чумак. – Уже який день за людьми гонитеся? Ми вас давно примітили.

– Що ви таке кажете, чоловіче? – сказав дід. – Ні за ким ми не гонимося.

– А куди ж ви так спішите і так розглядаєте всіх у свою трубу?

– Та яке вам діло? – закипів дід.

– Ми з Чигиринщини, – сказав я. – Батька шукаємо. Такий, з перев'язаною головою.

– От-от. Він перший вас і запідозрив, – сказав старший чумак. – Казав, що на нього один раз уже напали.

– На нього напав Кадук! Цей чорт!

– Поліції розкажете хто чорт, а хто янгол.

Поки тривала суперечка і в'язали діда, дядько Михайло притрушував сіном швацьку машину. Зрозумівши, що її не забератимуть, він зацікавлено спостерігав за чумаками й шепотів мені:

– Не влезай. Ето мірніє люди, я віжу. Но оні введені в заблудженіє і очень сердіти. Нада падаждать, ані успакоятца.

Зв'язаного діда посадили на воза, а віжки вручили мені.

– Паняй за мною, – сказав старший чумак. – І без вибриків.

Чумацька валка залишилася на шляху; двоє чумаків йшло попереду нашого воза, третій ішов ззаду. Ми їхали мовчки, тільки дід сопів і часто совався. Дядько Михайло і я розглядали Бобринець, розташований по обидва боки річки Бобринки. Це було повітове містечко, куди більше за Чигирин чи Олександрівку. Тут були синагога, училище, аптека, поштова контора і кілька заїжджих дворів. Біля двоповерхового будинку чумаки зупинилися. Тут на першому поверсі була тюрма. На другому – поліція, дворянська опіка й земський суд. Старший чумак викликав надвір городового.

– Оці ось. Кралися за нами од самого Миколаєва. Розглядали у трубу і, мабуть, хотіли щось поцупити.

– Ваші документи, – буркнув городовий.

Дядько Михайло подав свій паспорт:

– Пожалуйста, ваше високоблагородіє.

---

⁴² *Мажса* – чумацький віз.

– Я не високоблагородіє. Я просто благородіє. Пойняв?

– Так точна, ваше простоблагородіє!

Городовий хотів було присікатися до нього, але помітив «Зингер», яка виглядала з-під сіна, й набичився:

– Ета шо?

– Швейная машина, ваше простоблагородіє!

– Крадена?

– Што ви, ваше простоблагородіє. Паспорт імеється.

– Паспорт на машину?

– А как же.

Дядько Михайло дістав з кишені свого лейбика бомагу. Городовий розгорнув її, роздивився з усіх боків і обурено сказав:

– Так вона ж на іностранном!

– Ана же немецкая. «Зингер» називається.

Городовий похитав головою і мовчки віддав бомагу.

– Ваші документи? – звернувся одночасно до мене і до діда.

– Я не брав, – відповів дід.

– Ага... – значущо сказав городовий. – А ти?

– А мені ще рано паспорт.

– Так-так. – Городовий обійшов воза з усіх боків. – Шо везете?

– А шо? Торохтія, – буркнув дід.

– Знаця торохтія... А ето шо? – тицьнув городовий у підзорну трубу, яка лежала на возі.

– Підзорна труба, – сказав я.

– Нашо?

– Шоб дивитися.

– Куди?

– На всі боки.

– Так-так... На всі боки – не положено... А ето шо? – показав на сикретну карту, яка лежала поруч з підзорною трубою.

– Карта, – пояснив я.

– Кака карта? В дурня іграць ілі шо?

Городовий аж посміхнувся від свого жарту й підморгнув чумакам. Вони переминалися з ноги на ногу, їм кортіло їхати.

– То ми той, рушаємо? – спитав старший чумака.

– Стоять! – наказав городовий. – Нікуда ви не рушаєте. – І до мене: – Ану, подай свою карту.

Взявши її в руки, городовий крутив її і сьак і так, і врешті добрав:

– Теж іностранна!

– Хранцузька, – сказав дід. – Ну та й шо?

– Нашо вам іностранна карта?

– Треба. Шоб було, – коротко пояснив дід.

– Шлях по ній прокладати, – встряв я, і тут же пожалкував, бо городовий уважніше придивився до карти, помітив на ній мої позначки, зокрема, – кількість млинів і могил по нашому маршруту.

– Ета шо за цифірь? – вигукнув він.

– Вітряки, могили.

– Вітряки і могили?.. Е не, не праведьош!.. Какому дураку нужни наші вітряки і могили? Ета шото воєнне. І сикретне, – сказав городовий, походив ще навколо воза (дядько Михайло увібрав голову в плечі) й оголосив: – Патаму аб’являю вам арест.

– За шо? – сказав дід.

– Па падазренію в шпіонстве.

– В якому ше, бісового батька, шпіонстве? Я отставний солдат. Карту привіз з війни.

– У шпіонстве у пользу... у пользу іностраннава гасударства.

– Якого, в чорта, гасударства?

– Следствие установіть.... За мной – шагом марш!

– А я? Ми? – озвався дядько Михайло.

– Ви свободні.

– А кобила? – спитав я.

– Свободна.

– А її дочка?

– Кака ше дочка? – наморщив лоба городовий. – Вона теж з вами?

Где вона?

– З нами. Дочка кобили. Зовуть Фіалка. Теж без пачпорта.

– А-а, лошадьонок, – збагнув городовий. – Тоже свободна.

– Спасибі, дядьку!

– Який я тобі дядько? – насупився городовий. – Я – гаспадін гарадавой для тебе, сопляк.

Городовий насварився на мене пальцем. А я, люб’язно всміхаючись, скрутив йому в кишені дулю. Добре, шо гаспадін гарадавой її не побачив, бо дуля була чималенька.

Діда повели в буцегарню, а ми залишилися біля воза. Чумаки, хаміль-хаміль⁴³, вернулися на шлях і за ними аж закуріло, так вони заквапилися.

– Шо будемо робити, дядьку Михайле? – спитав я.

– Давай асмотрімся. І патом будем разрабативать план асвабажденія.

– У вас є план?

– Канешна, – сказав дядько Михайло. – Даже не адин, а трі.

– Підкоп? – спробував я догадатися.

– І падкоп теже, – сказав дядько Михайло. – Кроме таво – пабег.

– Як?

– Тут теже трі варіанта, – сказав дядько Михайло. – Прівяжи лошадь і давай абайдьом етот дом.

За будинком був сьак-так обгороджений дворик. Туди ж виходили вікна першого поверху. Звідти лунали пісні підпилих арештантів і лайка.

– Ви казали про побег, – нагадав я дядькові Михайлу.

– Да. Трі варіанта. Первий – через дверь.

– Як?

– Єслі стража вдруг зазеваецца.

– Та ну... Чого б це вона зазевалась?

---

⁴³ *Хаміль-хаміль* – тут: поквапливо й непомітно.

– Єслі атвлечь, то ешчо как зазеваецца... Втарой – через акно. Смотри, окна аткрити.

– Але ж там грати?

– Да скока там тех грат. Прі желаніі два мужика могут разогнуть.

– А третій план?

– Падрив стени, – сказав дядько Михайло.

– А чим підривати? Заступом?

– Не рить, синок, а взривать!..

– Чим?

– Порохом. Самадельнай бомбай. Ми не раз так делалі в Севастополє.

– Де ж ми візьмемо порох у цьому Бобринці?

– Спакойно, в'юнаша, – сказав дядько Михайло. – У меня есть – так, немного, для себя. А нам многа і не нада.

– Ну тоді давайте будемо робити бомбу, – заквапився я.

– Спешка нужна прі ловле блох, – сказав дядько Михайло. – А не в етом случае. Тут ашибаютца только адін раз.

Наші приготування були перервані раптовим переполохом. Всі вікна в арештантській миттю зачинили. Надвір хмарою посунули канцеляристи, писарі, судейські і кілька городових на чолі з самим приставом. З їхніх розмов і загальних приготувань стало зрозуміло, що гóрод Бобринець зустрінатиме високе начальство, яке їде з Єлисавета в Миколаїв.

Нас нагнали подалі від ганку, але дядько Михайло встиг почути від балакучих канцеляристів прізвище високого начальства. Це був головний командир Чорноморського флоту і портів Нікалай Андрєїч Аркас.

– Вот ета да! – радісно вигукнув дядько Михайло. – Александер, наши планы меняются. Бомбу сделаем в другой раз.

– А дід?

– Ми єво асвабадім.

– Зробимо підкоп?

– Нет. Єво отпустятъ.

– Як?

– Єслі мне удастся пагаварить з гаспадіном Аркасом.

– Таке. Він вас слухатиме?

– В'юнаша. Я служив под руководством его брата, Захарія Андрєїча, в Севастополє... Лічно знаком с ним... А он – са мной... І ета что-та да значіт. Давай прабіратца пабліже, чтобы не празевать.

Навряд би нас підпустили ближче, якби не з'явився місцевий продавець морозива і не загорлав на все горло:

– Сахарне морожене! Найлучче в Бобринці! Того дівка приголубить, хто морожене їй купить!.. Хто мороженим вгостився, той одразу змолодився. Налітай, покупай, – попадеш одразу в рай!

Городові почали цитькати на нього і відпихати, а ми боком-боком опинилися в передніх лавах разом з гуртом схвильованих канцеляристів. І коли високе начальство проходило мимо нас, дядько Михайло хоробрó виступив йому назустріч.

– Ваше високопревосходительство! Інвалід кримської кампанії Міхаїл Самуїлович Балагула! Служил в Севастополє под рукою вашого братця. Разрешите абратітца с прошенієм.

Свита і бобринецька братія завмерли від такого зухвальства. Високопревосходительство теж спочатку насупилося, але почувши про свого брата милостиво сказало:

– Слушаю. А чьом прашеніє?

– Ваше високопревосходительство! Случілось ужасное недаразуменіє. Бабрінецкая паліція ареставала маєво земляка Мітрафана Прімака, теже бившево салдата, награжденного медалями. Кстаті, как і я.

– Па какой прічіне праізошол арест?

– Па ашипке!

– І всьо же?

– Па савершенному пустяку. Єво падазревають в шпіанаже.

Превосходительство звернувся до бобринецьких канцеляристів:

– Гаспада, прашу внєсті ясность.

Гаспада зашурхотіли між собою і випхали наперед городового, який заарештував діда. Городовий враз побуряковів і спітнів.

– Ваше високопревосходительство, гарадавой Довбня. Смею далажить, шо в упомянутого ліца була обнаружена сикретна карта. На ней к тому же мною були обнаружени тайні заметкі.

– Це могили і млини, а не тайні заметки, – хоробро вигукнув я з-за спини дядька Михайла.

– Покажите карту, – сказало високопревосходительство і за хвилию карта була в його руках. Він розгорнув її, мельком глянув й усміхнувся: – Это абичная географіческая карта на французском языке. Здесь нет нікакіх секретов.

– Понял, ваше високопревосходительство, – промимрив городовий. – Вінават. Исправлюсь.

– Єслі понял – арестованнава немєдленно асвабадіть і больше по такім пустякам людей не беспакоіть. І, гаспада, учіте інастранніє языкі. Русскій язык велік і магуч, но в Європе єсть і другіє магучіє языкі. А тебе, салдат, – звернулося високопревосходительство до дядька Михайла, – благодарность за прошлий ратний труд і за заботу о свайом земляке.

– Рад стараться, вашпревсхоцтво! – гаркнув дядько Михайло, аж ворони на деревах перелякано каркнули.

За хвилину дід був вільний. Раді-радесенькі, ми почали збиратися в дорогу. У цей час повз нас від кінно-поштової станції у сторону Миколаєва від'їхав диліжанс⁴⁴. Серед кількох облич, які виглядали у віконця, я краєм ока помітив дівоче обличчя. Мені здалося, що це Наталка! Я вхопив підзорну трубу, щоб роздивитися краще, але диліжанс звернув, й обличчя зникли. Я помчав слідом. Але куди там за ним угнатися – піднявши хмару куряви, диліжанс зник у далечі. Я дивився йому вслід: може мені примарилося?

---

⁴⁴ Диліжанс – багатомісна карета для кінного перевезення пасажирів і пошти.

– Чого це ти як тороплений зірвався? – спитав дід, коли я приплентався назад.

– Та... приверзлося... Наче Наталка сусідська поїхала.

– Наталка?.. А чого ж, може бути.

– Як?!

– Батьки збиралися доправити її у Херсон до родичів. Учитиметься там. Може то вони й поїхали.

– На диліжансі?

– Вони люди хазяйновиті, грошики водяться. Не возом же їм пхатися в таку далечінь...

Уночі мені приснилося, наче я біжу за тим диліжансом і от-от наздожену Наталку... І скажу їй, що... що?..

Мій солодкий сон своїм горланням укотре перебив клятий Кукурікало. Я встав і тихенько, щоб ніхто не бачив, гладив Фіалку і шепотів їй на вухо різні ласкаві слова, – і лоша зрідка кивало головою, чи то погоджуючись зі мною, чи то проганяючи як надокучливого гедзя, який не дає досхочу поспати.

Розділ сімнадцятий

Зустріч з батьком. – В гостях у баби Галі. – Земля чи наука? – Дрґбіна грошей не позичив. – Батько співає.

За Бобринцем подув попутний південний вітер. Ми поставили вітрила і знову почали обганяти чумацькі вози, заробітчани і поодинокі перехожі. Пильнували, щоб ненароком не пропустити батька. Але догнали його аж у Єлисаветі.

Я перший упізнав його по перев'язаній голові, яка біліла серед городян як капуста на осінньому городі. Батько саме звертав з Кузнів на Ковалівку. Там ми його і знайдемо, казав дід, – він обов'язково заночує в баби Галі, бо де ж йому ще ночувати?

Дід під'їхав до батька якомога ближче і погукав:

– Гей, дядьку, далеко йдете?

Батько озирнувся. І не повірив своїм очам. Його легкий острах змінився здивуванням, а відтак притлумленою радістю.

– Це ви?!

– А хто ж іще, – відказав дід.

Батько й дід статечно поручкалися. Я хотів було обняти батька, але враз застидався: я ж не маленький... Батько сам пригорнув мене. Від нього війнуло степовим пилом і дьогтем. Його тіло на мить здригнулося, і мені здалося, що батько плаче от-от заплаче. Я завмер, збентежений, бо ще ніколи не бачив батькових сліз. Хотілося щось йому сказати, але мій язик наче затерп.

– Годі вам, – кахикнув дід, і я мерщій відсторонився від батька.

– Що ви тут робите? – спитав він хрипким голосом, протираючи червоні, але сухі очі.

– Та от шукаємо попутників у Матвіївку.

– Давно з дому?

– Ой, давно, Даниле. Скоро місяць буде.

– Ярмаркуєте чи шо? – дивувався батько.

– Та ні. Тебе шукаємо.

– Годі жартувати. Кажіть правду.

– Шукали вас і в Криму, і в Корсунському монастирі, – устряв я.

– Ви й там були?!

– Отам тіки й натрапили на твій слід, – сказав дід.

– Раз навіть помітили вашу голову в чумацькій валці на Царському тракті, – сказав я. – Думали, от-от доженемо. Та чумаки присікалися до нас і доправили в поліцію.

– Це ти їх направив? – насупився дід.

– Я тільки розказав їм про своє бідування. Боявся погоні.

– Якби не наш земляк Михаїл, сидів би я днів зо два в бобринецькій холодній, поки городовий Довбня шо-небудь допетрав.

– Здравствуйте! – озвався дядько Михайло.

– Доброго вам дня! – відказав батько.

– Михайл служивий як і я, – сказав дід. – А це вирішив провідати матір у Любомирці.

– То ви любомирський? – спитав батько.

– Бил кагдата. А сейчас і не знаю, хто я. В Херсоні уже больше двадцяті лет. Как гаварітца: сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю...

– Холостякуєте, значить?

– А каму нужен бедний аднаногій партной?

– Не прибідняйся, Михайле, – сказав дід. – Такий вже бідний, шо зараз заплачу. Або зарегочу. Так я й повірю, шо ти святий та безгрішний. Чув, як жіночки казали в госпіталі: одноногий – це ше не каліка?

– Не без греха, канешна, но всьо-такі адін-адіньошеньок...

– Ех, не знав, шо і в Херсоні є земляки, – сказав батько. – Я пробув там два дні – підробляв на пристані. Ночував під човнами просто неба. Зате кавунів наївся досхочу!

– А ми веземо кілька штук! – похвалився я.

– Ох, я на них вже дивитися не можу, – сказав батько.

– Кажи, як усе було? – спитав дід.

– Та як?.. По-дурному... Перехилили з Кадуком по чарці-другій у корчмі, пішли на берег купатися. Завелися через якесь криве слово. Він мене уперіщив по голові, аж памороки забило, і я оговтався у воді аж поночі. Ніяк не доберу: де я, як потрапив у воду, де Каховка, де воли, де чоботи, бісова кров? Ухопивсь за якусь колоду, і понесла мене течія. А в Корсуні прибило на мілководдя.

– Я ж казав – це Гайдук, – озвався я.

– Звідки тобі знати? – спитав батько.

– Він і за нами з дідом нишпорив.

– Коли?

– Аж від Єградківки. Я його на Кузнях помітив. Так він одбрехався, шо на ярмарку приїхав. А через днів три у Тирловій балці до нас підкрався. Ну ми з дідом дали йому такого чосу, шо він більше не потикався.

– Коваль коня кує, а жаба й собі ногу подає, – сказав дід. – Ти при чому до того чосу? Якби я не стрельнув з ліворвера, то...

– Не знаю, діду, куди ви стрельнули, але поцілив я.

– Куди? Чим?

– З рогатки! Мені ж з-під воза було добре видно його мармизу. Він аж ойкнув.

– От шибеник! – похвалив мене дід.

– Хай не нападає, – сказав я. – Кадук чортів.

– А я ще подумав – чого це він скривився? Адже я стріляв угору, щоб відлякати...

– Ну, тоді чого ж ми тут стоїмо? – сказав батько. – Гайда до Галі. Сьогодні як слід спочинемо. А завтра вранці – додому. Бо я ледве дибаю...

Баба Галя накрила вечеряти надворі під грушею, і після чарки «казенної» між дідом і батьком зайшла поважна розмова. Батько завів своєї: про земельку.

– Кажуть, шо ходить між людьми царська грамота, всім селянам по десять десятин на кожную душу.

– А ти її бачив? – гмукнув дід.
– Не бачив. Але люди кажуть.
– Та отож. Нова обіцянка-цяцянка, а дурневі радість.
– Дав же цар волю? Може й землі дасть.
– Якраз. Де він її візьме?
– У панів забере.
– Ти як мала дитина, Даниле. Я тобі ку – хлопця вчити треба, щоб людиною став, а ти: земелька, земелька.
– А я думаю, що тре' викупити землю, з'являться гроші, а тоді думати про науку.
– Коли?.. Коли його діти обсядуть з усіх боків? Пізно буде.
– А зараз рано.
– Чого це? Відправити в підготовчу групу, а наступного року – в реальне училище. Бо пропаде хлопець, як ми з тобою, Даниле. Зав'язне у землі до скону.
– Де взяти гроші? У мене їх чортма.
– Сіль продаси.
– Ціни на сіль впали. Дай боже, хоч би десятину землі за ті гроші викупити. А ще Василя треба женити, сяку-таку хату йому поставити.
– Ех, якби знайти батьків скарб, – зітхнув дід.
– Скільки років ви його шукаєте?..
Вони замовкли. Дядько Михайло дрімив на лаві, обнявши однією рукою свою «Зингер». А я подумав, що скарб треба обов'язково знайти. І, здається, я знаю, де він. Приїдемо додому – я перевірю те місце...
– Може в Драбини грошей позичити? – сказав дід. – Ви ж товаришували.
– Коли це було. Він як розбагатів – почав носа дерти.
– Спиток – не збиток.
– Я знаю, де він живе, – вихопився я.
– Ну от, і покажеш батькові, – сказав дід.
Я провів батька до Солодкої Балки й попередив, що Драбіна тепер Драбіна.
– Тю, – сказав батько. – Для мене він і помре Драбиною... Ти почекай, поки я побалакаю. Я недовго.
Зачувши нашу розмову під двором, залементував Сірко. Хтось підійшов до Хвїртки і спитав тонким голосом:
– Хто там?
Я одразу впізнав цей голос.
– Це ми, Варю, – сказав я.
– Хто ви?
– Приймаки. Матвіївські. Я з тобою в одну групу ходив.
Хвїртка відчинилася і на порозі постала Варя. Я не бачив її п'ять років. З худорлявої дівчинки вона перетворилася в гарну дівчину. Дуууже гарну! Якби не Наталка, я б удруге закохався в неї.
– Доброго вечора, – сказав батько. – Батько вдома?
– Вдома, – сказала Варя. – Заходьте.
Батько зайшов, а я лишився біля хвїртки.

– А ти чого стоїш? – усміхнулася Варя.

– Я тут постою. Боюся...

– Мене?

– Вашого собацюри.

– Та він не кусається. То він так, для виду...

– А ти змінилася, – сказав я.

– Як? – примружилася Варя.

– Виросла.

– Та й ти став не такий, як був...

– Варю! – почулося з двору, і я пізнав голос Горпини, яка стала Агріпіною.

– Ой, я піду. Бо мама сердитиметься. – Варя крутнулася і зникла.

Батько вийшов мовчазний і похмурий. Я не став нічого питати: Драбина грошей не позичив. Коли ми повернулися, дядько Михайло вже спав на возі зі своєю «Зингер», а дід і баба Галя балакали біля столу.

– Ну шо? – спитав дід.

– А-а! – махнув рукою батько.

– Я так і думав. Він завжди був скупенький.

– Може тому багатенький, – сказала баба Галя. – Гроші лік люблять.

– Де гроші люблять, там совість гублять, – відказав дід і подався спати.

– Та отож, – зітхнула баба Галя. – Біда з грішми – біда і без грошей.

Батько мовчки перекинув ще одну чарку й несподівано затягнув журливу пісню. Він узагалі гарно співав. У дитинстві, коли я був геть малий, вони співали удвох з матір'ю; я сидів у неї на колінах, і, завмираючи, слухав їх обох. І той спів не був тоді такий сумний, як зараз.

Тут я згадав про хрестика, який мені дав Іса, і коли батько замовк, я простягнув йому того хрестика

– Це... мій? – здивувався він.

– Ваш, – сказав я. – Аж у Криму опинився.

– Це ж мій оберіг, подарований твоєю матір'ю... Значить ще житиму, синку.

Батько незграбно мене обняв. Його руки були міцними, а тіло – гарячим. Я навіть чув, як глухо і важко гупало його серце, наче щось говорило мені – те, що важко передати словами...

Розділ вісімнадцятий

Напрямок норд-вест. – Трактир «Нора». – Федварський ліс. – Лісові волоцюги. – Фундуклеївка.

Проминувши Лелеківку й Северинку, ми вибрались на рівний шлях. Я дістав компас і визначив напрямок.

– Діду, от ми їдемо зараз на північ. Але не зовсім на північ, а й на захід. Значить, норд-вест?

– Правильно, капітане, – посміхнувся дід. – Дивися, щоб ми десь не звернули на манівці.

– Нам треба весь час тримати норд, а в Олександрівці звернути на норд-ост. У Любомирці звернути на вест. А звідти уже й Матвіївка як на долоні...

Компас був важкенький, і я примостив його на возі біля дядька Михайла, щоб час від часу перевіряти напрямок нашого руху.

Ми саме проїздили повз трактир «Нора». Біля нього стояв віз, запряжений парою понурих шкап, які дрімали, відмахуючись од мух нечесаними хвостами.

– О, в мене ж закінчилася горілка, – згадав дід. – Треба поповнити запаси.

– Потерпіть вже додому, – сказав батько.

– Ще два дні добиратися. Я так і засохну в дорозі. Нашо мучитися? Ге ж? – звернувся дід до дядька Михайла.

– Так точна! – сказав той. А коли дід рушив до трактиру, додав: – А может і нет.

Я ув'язався за дідом. Трактир розміщався у довгій вузькій хаті з трьома підсліпуватими вікнами. Може тому і звався «Нора». У сутінках я розгледів у кутку двох циганкуватих волоцюг. На столі перед ними стояла допита пляшка горілки. Вони косо зиркнули на нас і крізь зуби відповіли на дідів «добрий день!».

Дід заплатив трактирнику за квартиру горілки, і ми вийшли. За хвилину волоцюги теж вибрались з корчми, провели нас вовкуватими поглядами і поквапилися запрягти своїх шкап.

Біля хутора Лисого, по ліву руку від нас, я озирнувся: ті двоє пленталися ззаду, тримаючись на певній відстані.

Ми й не зчулися, як ген далі завидніло село Федвар. На під'їзді до нього я нарахував аж тридцять три вітряки! Це було майже як у Бериславі, і трохи менше, ніж у Херсоні.

Біля Федваря стали на обід. Я випросив у діда копійку (бо батько б не дав), щоб купити гарбуза.

– Нашо він тобі? – сказав дід.

– Одне, шо каші зваримо, а друге – зроблю з нього страшилку.

– Шо ти знову вигадав?

– Пам'ятаєте шпаківні у Бериславі?

– Шпаки вже відлетіли у вирій.

– Так я не для шпаківні! А наче такий череп: очі, рот, – а всередині поставимо свічку.

– Нашо?

– Як ляжемо спати, я запалю свічку, вона горітиме і відлякуватиме волоцюг.

– Яких волоцюг?

– А оті двоє, в трактирі? Ви бачили, як вони витріщалися на нас?

– Тю, звичайні собі люди.

– А чого ж вони за нами їдуть слідом?.. Подивіться!

Дід неохоче взяв підзорну трубу. А мені й без неї було видно, що ті двоє теж стали на околиці села і робили вигляд, що не звертають на нас жодної уваги.

– Справді, – буркнув дід. – Якись хитровані... На вже тобі копійку. Хоча – допоможе твій гарбуз, як мертвому кадило.

Бабуся, яка торгувала біля шляху городиною, на радощах дала мені за копійку аж два гарбузи.

– Бери, дитино, бери. Браві гарбузики і добрі, як сахарь.

Я почистив одного гарбуза, і на обід у нас була смачна каша.

Після обіду раптовий поривчастий вітер нагнав дощових хмар. Ми заквапилися – попереду був ліс і не дуже хотілося, щоб саме там, на вузькому шляху, нас застав дощ. Щойно ми заїхали в лісову гущавину, як шлях нам перегородив стовбур граба. Може, його повалило буревієм. А може...

– Це не ті волоцюги з трактиру постаралися? – сказав я. – Бо поки ми обідали, вони десь зникли. Може випередили нас?

– Все може бути, – відповів дід. – На нічліг тут ставати не будемо. Пройдемо ще пару верст і заночуємо на узліссі, або й далі.

За годину ми вийшли з лісу і стали в невисокому чагарнику. Тут, принаймні, не було так темно і так страшно, як у лісі.

Вибравши з другого гарбуза насіння, я поробив отвори для очей, рота й носа; устроїв цурпалки як зуби і примостив усередині запалену свічку. Мій гарбуз, вишкіряючи дерев'яні зуби, мав вигляд радше кумедний, ніж страшний, але нехай. Я встромив заступа в землю за два аршини від воза й насадив на нього гарбуза.

Дід, батько і я полягали спати під возом, накрившись однією шкурою, а дядько Михайло, як завжди, залишився на возі разом зі своєю «Зингер» під другою шкурою.

Я прокинувся від того, що мені на голову крапало. Це почалася осіння мжичка. Вона й погасила свічку в гарбузі. Мусив вставати. Фіалка теж не спала і занепокоєно форкала. А Циганка смикалася на прив'язі біля кущів, за якими шелестіло чи то від дощу, чи то від вітру. Запаливши свічку, я взяв гарбуза в руки і помалу рушив до тих кущів. Там знову щось зашелестіло. Вовк? У цьому лісі вони точно є. Чи Гайдук знову влаштував нам засідку?

Між кущами з'явилися дві постаті, які повільно наближались до Циганки. Вони вочевидь мене не бачили. Я загарчав, щоб привернути до себе увагу. І коли постаті сторопіли, побачивши мене, я з переляку кинув у

них гарбуза. У кущах почулася лайка, затріщали гілки, і постаті щезли в лісі.

Дід підхопився з ліворвером у руці:

– Шо таке?

– Хтось підкрадався!

– Гайдук?

– Не розгледів. Тільки дві тіні шмигнули.

– Значить, оті двоє харцизяк!

– Я кинув у них гарбуза, – сказав я. – Накивали п'ятами як зайці!

– Молодець, – похвалив дід.

Я скромно промовчав, що то було швидше з переляку, ніж від великої хоробрості, заліз під воза і прикрився шкурою. Ні батько, і дядько Михайло навіть не прокинулися, і наввипередки хропли.

– Спи, – прошепотів мені дід. – А я до світанку посторожую.

Ранок видався похмурий і прохолодний. Але гірше було те, що дрібний, але тривалий дощ за ніч так розквасив шлях, що Циганка ледве тягла воза. А в Івангороді мусили штовхати його гуртом, щоб перебрести річку Бовтишку, яка підтопила і зруйнувала вузький дерев'яний місток. За селом аж до Олександрівки шлях був не кращий. Надто ж нам довелося попотіти, долаючи за Івангородом глибокий яр, а потім ще й грузький струмок.

На горі перед Олександрівкою земля протряхла і їхати стало легше. Коли ми в'їжджали в містечко, дядько Михайло сказав:

– Давайте тут сверньом вправо.

– Нашо? – сказав дід.

– Я хачу пабивать на кладбіще.

– Хай буде гречка, – сказав дід.

Єврейське кладовище було на південно-східній околиці Олександрівки – як я визначив за допомогою компаса. Дядько Михайло зліз із воза й пішов між могилами. Це були не хрести, а кам'яні стоячі надгробки або плити з написами незрозумілою мовою.

Коли дядько Михайло вернувся, ми зауважили, що його очі мокрі, але зробили вигляд, що нічого не помітили. А дід сказав:

– Не журися, друже...

У містечку батько з дідом подалися по гостинці. Дівчатам купили по коробці монпасье і карамельних півників на дерев'яних шпичаках, Василеві – ремінь, а матері – квітчасту темно-червону хустку.

По тому з'їхали до Тясмина і розташувалися біля дерев'яного містка. Ми так натомилися за півдня, що дід вирішив далі не їхати і ночувати біля річки. Поки дід з батьком варили куліш, я скупав Циганку, а потім і сам побовтався у воді. Вода була прохолодною, але після довгого стомливого дня – наче змивала і бруд, і втому.

Розпаливши вогнище, ми неквапливо обідали і прислухалися до голосів, які лунали від панського будинку, розташованого нижче по течії Тясмина.

– Наче не по-нашому говорять? – сказав я.

– По-польськи, – сказав батько. – То будинок пана Грабовського.

- А шо поляки тут роблять?
- Ще за наших дідів тут була Польща.
- А коли краще було – тепер чи за Польщі?
- Однаково. Бо й тоді і тепер ми робили на панів.

Розділ дев'ятнадцятий

Сутичка в Зубринці. – Постріли з лісу. – Фіалка більше не дихає. – Допит Гайдука.

За Трилісами на Чигиринському шляху вже видніли Кучеряві Майдани й околиці Матвіївки. Тут можна звернути ліворуч і навпростець через Валки добратися до села. Але ми рушили прямо, щоб завезти дядька Михайла в Любомирку.

Дід ішов ліворуч від воза, я – праворуч. Фіалка дріботіла ззаду. Батько з дядьком Михайлом сиділи на підводі. Батько перебирав віжками і підбадьорював Циганку легким поляскуванням віжок. Дядько Михайло замовк і що ближче ми наближались до Любомирки, то більше він подавався вперед, наче щось виглядаючи.

Захмарилося і враз потемнішало. Ми якраз наблизилися до Зубринця. Діброва стояла міцним похмурим муром. Гілля дерев нависало над самим шляхом і черкало по наших головах.

Раптом гримнув постріл.

Батько скрикнув, похилився і попустив віжки. Циганка стала. Я завмер за возом. Дядько Михайло впав на «Зингер» і закрив її своїм тілом.

Дід вихопив ліворвер і навмання вистрілив у кущі. Схарапуджена Циганка смикнула воза. Батько натягнув віжки і зупинив її. Наполохана Фіалка (куди ти, дурненька!) побігла до матері.

У цей час з кущів бахнув другий постріл.

Фіалка тонко гикнула, мотнула головою і впала на бік – куля влучила їй у голову. Циганка шарпнулася, стала дибки, і якби дід не втримав віжки, вона б перевернула воза. Я кинувся до Фіалки, і ще встиг побачити, як її тілом пробігла дрож, як вона смикнула головою, наче збираючись одним скоком стати на ноги, але наступної миті її закривавлена голова безсило впала на землю.

Цієї миті дядько Михайло на хвилю підвівся і метнув свою дерев'яну ногу туди, звідки пролунали постріли. Там хтось скрикнув, почувся тріск гілки, щось гупнуло і все затихло. Тільки налякана Циганка час від часу хропла і повертала голову до нерухомої Фіалки.

Дід розірваною сорочкою перев'язав батька, передав йому віжки і, наставляючи ліворвер, підступив до кущів:

– Гей! Хто там? Озовися! Бо стрілятиму!

У відповідь звідти простогнало:

– По... допоможіть.

Дід зайшов у гущавину і за шкірку витягнув на шлях напівпритомного Гайдука. З його голови текла цівка крові.

Я укляк над Фіалкою. Вона лежала на боці, наче спала. Її око було розплющене. По ньому повзла мурашка, але око не моргало...

– Вона більше не дихає, діду! – Я відскочив від Фіалки. – Її вбито!

– Я тоже убитий... – заворушився в сні дядько Михайло, обережно піднімаючи голову. – Кровь течьот.

Батько нахилився до дядька Михайла, обмацав його і сказав:

– Це не кров. Це кавун.

– Ета друге дело, – пожвавішав дядько Михайло. – Кавун тоже жалко, но не очень... Александр, паіці маю ногу. Хатя би не паламалась...

Я відшукав під деревом протез, а заодно й Гайдуків обріз.

– Ось він з цього вбив Фіалку! – замахав я обрізом.

Дід мовчки забрав його в мене і сказав Гайдукові:

– А тепер сповідуйся, клята душа!

– Уб'єш? – понуро спитав Гайдук.

– Ти не смерті, ти смоли гарячої заслужив!

– Всі ми грішні.

– Тоді кайся, як на духу! Навіщо Данила хотів убити?

– Ми той... трохи випили...

– Ага, трохи, – озвався батько. – Налигався як чіп.

– Та й ти був не кращий.

– Не бреші!

– Помовч, Даниле, давай послухаємо.

– Пішли на Дніпро. Там завелися.

– Хто завівся? Я чи ти? – озвався батько. – Почав сікатися до мене, штовхатися.

– А чого воно так: тобі все – і жінка, і діти, – а мені нічого?... От я й ухопив ломаку і зопалу...

Батько кинувся до Гайдука, але дід став між ними:

– Даниле, відійди од гріха подалі!

– Цей сучий син укинув мене у воду, хотів утопити!

– Ні!.. Це не я!

– Шо, памороки відбило? – напосідав батько.

– Я був як причмелений!.. Ти впав... Лежиш, мовчиш... Я злякався...

Почвалав у корчму, ще випив. Вернувся. Але тебе вже там не було.

– А хто ж його роззув, обібрав? – спитав дід.

– А я знаю?... Там босяків до чорта.

– Сам ти босяцюра! – вигукнув батько з-за дідового плеча.

– Навіщо за нами з Ліксандром нишпорив?

– Хотів якось вам завадити. Шоб ви ніякого сліду не знайшли.

– Чого ж відстав?

– Та ви ж мені ледве ока не вибили!

– Не бреші!

– Ага! Я ледве не осліп!

Дід покосився на мене. Отже, мій постріл у Тирловій Балці таки влучив! Але я промовчав. Зараз я люто ненавидів Гайдука і жалкував, що не вибив йому ока. Тоді б Фіалка була жива!

– А зараз чого напав?

– Того... Не знаю... Боявся...

– Шо ти боявся, гицлю?!

– Шо ви мене викажете. Запроторите до Сибіру. Побачив живого Данила і наче сказився.

– Краще б ти сказився, як був маленький. А навіщо гроші поцупив?

– Які гроші?

– У колесі!

Гайдук довго мовчав. А потім спроквола сказав:

– Шоб не пропали. Я думав тоді, шо Данило мертвий. То чого ж добру пропадати?..

– Де ті гроші?

– Пропив.

– І не давився, як пив?

Гайдук не відповів. Дід дістав з-під воза заступа:

– Бери. Комай яму.

– Яку яму?

– Глибоку.

– Для чого?

– Ти не знаєш нашо яма? Комай!

– Біля шляху, як собаку?.. – спитав Гайдук.

– А ти кращого місця хочеш? Комай, бісова кров!

Поки Гайдук копав, дід запалив люльку і, стоячи до нас спиною, курил, часто кашляючи.

Циганка була неспокійна, тихо іржала. Батько тримав її за вуздечку і шепотів: «Бідна Циганка, бідненька». Я став навколішки біля Фіалки, обняв і мовчки заплакав.

Батько зробив вигляд, що не бачить моїх сліз. Бо й сам закашлявся і чи то від кашлю, чи то від чогось іншого його очі теж налилися сльозами, і він відвернувся.

Розділ двадцятий

Поліція шукає «царську грамоту». – Прадідів скарб. – Вчитимусь на штурмана. – «Червоний півень». – Я не панітиму.

Дід, батько і дядько Михайло таки відпустили Гайдука на всі чотири сторони, а у викопаній ямі поховали Фіалку.

На другий день я нишком збігав до Наталчиної хати. Вона стояла пустою. Значить, то справді Наталка їхала з батьками в диліжансі.

Я побрів до галявини, де півроку тому мені запахло фіалками, ліг долілиць і несподівано розплакався. Я навіть не плакав, я ридав... За чим були мої сльози – я сам не знав до пуття. Наче закінчилося одне моє життя і почалося інше, незнайоме й бентежне.

Ненароком я задрімав. Приснилося, наче мене хтось цілує. Я прокинувся з радісною думкою, що то була Наталка. Але то була коза, яка нюхала мою кишеню, де лежала скибка хліба. Я погодував козу і посунув додому...

Перед Покровою у дідовій хаті поліція зробила трус. Нишпорили й на пасіці. Ніде нічого не знайшли (а в дуплянки на Вовчому Шпилі зазирнути не допетрали). Діда забрали в Чигрин і посадили в холодну. Допитували про «царську грамоту»⁴⁵ (перенести на першу згадку!!) і, впіймавши облизня, через три дні мусили відпустити.

Батько викупив землю, але тільки чотири десятини, бо останньої миті панський управитель задер ціну до п'ятдесяти рублів. Втім, після всіх придибенцій, що сталися з ним, батько був радий навіть цьому і лагодився женити Василя.

Я таки знайшов прадідів скарб. Він був у призьбі, – саме там, де дід Ку, хильнувши вечірню чарку «казьонної», любив посидіти зі своєю люлькою. У глечичку виявилось 305 рублів і 49 копійок, на копійку менше, ніж говорив прадід. Мабуть, ту копійку він загубив, коли ховав гроші, а я її потім знайшов і подарував Варі, яка в Єлисаветі стала Др'абіною. Ця знахідка і підказала мені згодом, де може ховатися прадідів скарб.

Сто рублів дісталось батькові (ото було радості!), а решта, сказав дід, буде Ліксандеру, тобто мені, на науку. Порадившись з моїми батьками, дід вирішив їхати до Херсона шукати свого сина і взяти з собою мене. За рік я мав підготуватися і вступити до «морехідних класів».

– Вчитимешся на штурмана, – сказав дід.

– На штурмана? – скривився я. – А кого я штурмуватиму?

– Це той самий капітан, тільки на менших суднах, – заспокоїв мене дід. – А штурмуватимеш науку.

Я не подав знаку, що неабияк зрадів і помчав до Наталчиних родичів питати її адресу в Херсоні.

Мати дядька Михайла невдовзі померла, і він з Любомирки перебрався в Олександрівку. Там посватався до солдатки, яка не дождалася

---

⁴⁵ Фальшива грамота, нібито за підписом царя, яку поширювали на Чигиринщині т. зв. революціонери-народники, щоб спровокувати селян до збройного повстання.

з москалів свого чоловіка, і вони вирішили жити на віру⁴⁶. На Хрещатику (козирне місце на перетині двох найбільших містечкових вулиць) дядько Михайло купив півхати з окремим входом і відкрив кравецьку майстерню. Вона була крихітна, аршинів з п'ять завширшки і стільки ж завдовжки, зате з великою вивіскою «Зингер», яка здалеку впадала в око. Нижче, дрібніше, значилося: «Міхаиль Балагула – опытный портной и компанія». На дідові кпини з надміру гучної вивіски дядько Михайло незворушно відказував, що він бачив таке у самій Одесі.

Дядько Михайло зшив мені картуза, «спінджак» і штани. Дід справив нові чоботи. Тепер я виглядав майже як городський, що мені й не дуже подобалося, але куди діватися? Ключі від своєї херсонської халупи дядько Михайло віддав дідові і дозволив жити там безплатно, доки я вчитимуся («А дальше будем пасматреть, што ми с таво будем іметь»).

Добиратися до Миколаєва мали поїздом із Знам'янки. Я взяв із собою всі книжки, підзорну трубу і нову рогатку. Але за рогатку дід мене присоромив («Забувай про цяцьки!»), і я без особливого жалю залишив свою зброю вдома.

На станцію, заодно й побазарювати, нас доправив батько. Вибралися з села вдосвіта. На узвишші під Любомиркою батько, оглянувшись, сказав:

– Шось горить.

– Де? – позіхнув дід.

– Та он же, – показав батько пужалном. – Чи не управителя хата?

– Хіба? – сказав дід, ледь повернувши голову. – А таки горить. Та так браво! – М'ать, блискавка запалила.

– Восени?.. І грому не було.

– А я чув грім. – Дід торкнув мене ліктем. – І Ліксандер чув. А він такий, що не брехатиме, ні...

– Шось гуркотіло вночі, – сказав я. – А грому без блискавки не буває.

– Ох і грамотні, – пробурчав батько. – Шо старе, що мале.

Ми з дідом з усміхом перезирнулися. За хвилю батько сказав:

– Ех, не дочекалися люди царської грамоти про справжню волю, ото й пускають червоного півня.

– І не дочекаються, – сказав дід. – Годі надіятися на доброго царя.

– А на кого ж тоді надіятися?

– На Бога. А ще краще – на себе, Даниле.

– А яка вона, справжня воля? – спитав я.

– Це коли є своя земля, – сказав батько.

– Це коли ти сам собі хазяїн, – сказав дід. – Як наші предки – козаки. Світало.

– Ти ж там, сину, не запаній, – озвався до мене батько. – І не забувай нас.

Батько трохи журився, бо вони з матір'ю досі вважали мене малим і не дуже хотіли відпускати з дому. Мені кортіло сказати йому щось таке, щось таке... Але я засоромився і промовчав (а потім у поїзді, дивлячись у вікно, як самотній батько, знявши шапку, старанно махає рукою навздогін

---

⁴⁶ Жити на віру – жити у громадянському шлюбі, без формального оформлення стосунків..

нашому куценькому поїзду, пожалкував, аж сльози на очі навернулися, що не знайшов ні для нього, ні для матері щирих прощальних слів).

– У мене не запаніє. Він не за тим їде в Херсон, – відповів дід, скуйовдивши мого чуба. – Ге ж, Ліксандер?

– Аякже, – шморгнув я носом.

Попереду завидніли колії залізниці. Вони стелили шлях ген у широкий степ, до моря.

Запах фіалки нестримно манив у незвідане.

Я стану капітаном!

Чуєш, Наталко?

2014 р.

Зміст

Розділ перший

Фіалки пахли як скажені. – Кози і баба Параска. – Спогад про першу любов. – Розмова з матір'ю

Розділ другий

Дід Ку. – Парсуна, секретна карта і ліворвер. – Де прадідовий скарб? – Читання книжок

Розділ третій

Дід Пихто з Головкивки. – Солодке за мед. – Загадкове батькове зникнення. – Що сказала ворожка.

Розділ четвертий

Дідове рішення. – З печі на лежанку. – Навпростець за дідом. – Таємничий вершник.

Розділ п'ятий

Великі зміни в Єлисаветі. – Драбина стала Драбіною. – Гарно бути ковалем. – Зустріч з Гайдуком. – Чого пани не говорять по-нашому?

Розділ шостий

Знову таємничий вершник. – «Ридай-мати». – Ким же я хочу бути? – Нічна проява. – Ліворвер і рогатка.

Розділ сьомий

Давидів Брід. – Дівчата на березі Інгульця. – Молодичі-купальниці. – Німецька колонія. – Я вчу німецьку.

Розділ восьмий

Наш Кукурікало як жеребець. – На перевозі через Дніпро. – Пристав поїхав у Херсон. – Верблюду у Каховці.

Розділ дев'ятий

Чорна долина. – Укус гадюки. – Дід лікує татарина. – Знайомство з Ісою. – Вечера.

Розділ десятий

Гонитва за Циганкою. – Армянський базар. – Я вивчаю татарську мову. – Батьків хрестик.

Розділ одинадцятий

Вихор приносить сарану. – Пожежа. – Три шляхи на вибір. – Зоряне небо. – Сон.

Розділ дванадцятий

Знову Каховка. – Пошуки слідів. – Корсунський монастир. – Зустріч з рибалкою. – Були козаками, а стали кізяками.

Розділ тринадцятий

Херсонська пристань. – Кантоніст Михайло Балагула. – У діда є син? – Дядько Михайло їде з нами. – Компас.

Розділ чотирнадцятий

Розмова з дядьком Михайлом. – Спуск корабля. – Тернівка. – Жердини для вітрила. – Фіалка – не Наталка.

Розділ п'ятнадцятий

Під парусами. – Поламаний міст. – Гостинець з неба. – Чудний сон.

Розділ шістнадцятий

Чумаки чи харцизяки? – «Французький шпійон». – Плани дядька Михайла. – Їхнє високопревосходительство. – Диліжанс у Миколаїв.

Розділ сімнадцятий

Зустріч з батьком. – В гостях у баби Галі. – Земля чи наука? – Драбіна грошей не позичив. – Батько співає.

Розділ вісімнадцятий

Напрямок норд-вест. – «Трактир «Нора». – Федварський ліс. – Лісові волоцюги. – Фундуклеївка.

Розділ дев'ятнадцятий

Сутичка в Зубринці. – Постріли з лісу. – Фіалка більше не дихає. – Допит Гайдука.

Розділ двадцятий

Поліція шукає «царську грамоту». – Прадідовий скарб. – Вчитимусь на штурмана. – «Червоний півень». – Я не панітиму.